

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ
XƏZƏR UNİVERSİTETİ

HUMANİTAR, TƏHSİL VƏ SOSİAL ELMLƏR FAKÜLTƏSİ
Dillər və Ədəbiyyatlar departamenti

İstiqamətin şifri və adı: **060201– Filologiya**

İxtisaslaşmanın adı: **Azərbaycan dili**

Magistrant: **Sevinc Nazil qızı Abdulxalıqovanın**
magistr dərəcəsi almaq üçün

“ŞEYX İBRAHİM GÜLŞƏNİ BƏRDƏİNİN TÜRK DİVANINDA
ARXAİZMLƏR”
mövzusunda

DİSSERTASIYA İŞİ

Elmi rəhbər: **Reyhan Mədətova,**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı-2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. FONETİK VƏ LEKSİK ARXAİZMLƏR.....	6
1.1.Fonetik arxaizmlər.....	6
1.1.1.A>ə əvəzlənmə hadisəsi.....	6
1.1.2. M>b əvəzlənmə hadisəsi.....	7
1.1.3. D>t əvəzlənmə hadisəsi.....	10
1.1.4 T>d əvəzlənmə hadisəsi.....	12
1.1.5. Y>g əvəzlənmə hadisəsi.....	14
1.1.6. Eliziya hadisəsi.....	15
1.1.7. Proteza hadisəsi.....	18
1.2. Leksik arxaizmlər.....	20
1.2.1.Arxaik isimlər.....	20
1.2.2.Arxaik sifətlər.....	25
1.2.3.Arxaik əvəzliliklər.....	30
1.2.4.Arxaik feillər.....	33
1.2.5.Arxaik zərflər.....	44
II FƏSİL. SEMANTİK VƏ QRAMMATİK ARXAİZMLƏR.....	46
2.1. Semantik arxaizmlər.....	46
2.2.Qrammatik arxaizmlər.....	50
2.2.1 Feilin əmr forması.....	50
2.2.2. Feilin xəbər forması.....	56
2.2.3.Feilin təsriflənməyən formaları.....	61
NƏTİCƏ.....	70
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	72

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Hər bir cəmiyyətin, xalqın həyatında baş verən ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi dəyişikliklər və ya inkişaf onun dilinə təsirsiz ötüşmür. Bu ən çox dilin lüğət tərkibinə təsir edir; Dilə yeni sözlər gəlir, artıq aktuallığını itirmiş sözlər lüğət tərkibindən çıxır, köhnəlmiş sözlərə çevrilir və s. Dilin qrammatik quruluşunda dəyişiklik cüzi olsa da, müəyyən şəkildə aradan çıxır, dilə yeni şəkildə daxil olur. Həmçinin sözlərin fonetik tərkibində də dəyişikliklər özünü göstərir. Bəzi sözlərdə isə semantik daralma hadisəsi baş verir. Bütün bunlar dilçilikdə arxaizmlər adlanır.

Arxaizmlər dilimizin müxtəlif dövrlərində ədəbi dildə işlənmiş, müasir dilimiz üçün artıq köhnələn sözlərə, şəkildə deyilir. Arxaizmlərin fonetik, leksik, semantik, qrammatik arxaizmlər kimi növləri vardır. Dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək baxımından arxaizmlərin öyrənilməsi vacibdir.

Gülşəninin türk divanı bizə orta əsrlər ədəbi dilini tədqiq etmək, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını, dil tarixini öyrənmək, tədqiqat aparmaq üçün zəngin mənbə hesab edilə bilər. Bizim Gülşəninin türk divanında araşdırdığımız arxaizmlər orta əsrlər ədəbi-bədii dili haqqında təsəvvürləri daha da genişləndirir, bu dövrün ədəbi dil baxımından araşdırılması üçün bizə mənbə verir. Gülşəninin türk divanının dil baxımından tədqiq edilməsi XV-XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin araşdırılması, həmçinin Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası üçün zəruridir. Müasir dilimizdə işləkliyi itirmiş arxaizm hesab etdiyimiz fonetik dəyişikliyə uğramış və ya dilimiz üçün artıq struktur və semantik varlığını itirmiş bəzi sözlərə, arxaik şəkildə bu gün türk dillərində, bəzi dialekt və şivələrimizdə rast gəlinir. Qohum dillərin tədqiqi, dilimizin tarixi inkişafının izlənilməsi baxımından da arxaizmlərin öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Gülşəninin divanında işlənmiş arxaizmlərin araşdırılması müasir dilçiliyimiz üçün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi: Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi XV yüzilliyin ikinci yarısı və XVI yüzilliyin yarısına kimi yaşayıb-yaratmışdır. Şair hər üç dildə-türk, ərəb, farsca əsərlər yazsa da, onun türkcə yazdığı əsərlərinin sayı çoxluq təşkil edir. Gülşəni həmin dövrə aid ədəbiyyatımız üçün zəngin ədəbi irs qoyub getmişdir. Gülşəninin istər əsərləri, istərsə də həyat və yaradıcılığı demək olar ki, çox az tədqiq edilmişdir; Onun haqqında bəzən qısa məlumat verilmiş, və yaxud sadəcə adı çəkilmişdir. Son dövrlərdə isə müəyyən tədqiqatlar aparılmış, şairin əsərləri dil və ya ədəbiyyat baxımından araşdırılmış, müxtəlif dissertasiyalar yazılmışdır.

Azadə Musabəylinin Gülşəninin irsinin tədqiq edilməsində rolu isə xüsusi qeyd edilməlidir. O, Gülşəninin türk divanını əlyazma qaynaqları əsasında nəşrə hazırlamış¹, həmçinin onun ikicildlik “Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk divanı” adlı kitabı da nəşr edilmişdir.² Bundan başqa, Gülşəni yaradıcılığı, dili barədə Türk dilində də dissertasiya işləri yazılmışdır.³ Lakin onun divanında işlənən arxaizmlər indiyədək ayrıca tədqiq edilməmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Bu dissertasiyanın əsas məqsədi Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəinin türkcə divanının dilindəki arxaizmləri aşkarlamaq, onların bu gün müasir dilimizdə, dialekt və şivələrimizdə, eyni zamanda müasir türk dillərindəki vəziyyətini tədqiq etməkdir. Bu məqsədlərin reallaşması üçün tədqiqatın qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Gülşəninin türk divanındakı arxaizmləri tədqiq etmək;
- Gülşəninin divanındakı arxaizmlərin növünü aydınlaşdırmaq;
- Həmin arxaizmlərin hansı nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etmək;
- Divandakı arxaizmləri Gülşəni ilə eyni dövrdə yaşamış, həmçinin başqa dövrlərdə yaşamış şairlərin dilindəki arxaizmlərlə müqayisə etmək;
- Divandakı arxaik sözlərin bu gün türk dillərində, dialekt və şivələrimizdə işlənilib-ışlənmədiyini araşdırmaq;

---

¹ Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi Divanı. Bakı, 2006

² Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və türk divanı. Bakı, 2012

³ Akay M. İbrahim Gülşəni divanı-metin-dil xüsusiyyətləri-sözlük. Doktorluq dissertasiyası. Konya, 1996

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın başlıca obyektı Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdənin türk divanıdır. Tədqiqatın predmeti divanın dilindəki arxaizmlər, onların növləri, onların mənşəyi və s.-dir.

Tədqiqatın metodları: Dissertasiyada təsviri, müqayisəli, tarixi-müqayisəli və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, ilk dəfə olaraq Gülşəninin türk divanındakı arxaizmlər magistr dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq Gülşəninin türk divanındakı arxaik nümunələr toplanmış, növləri müəyyən edilmiş və nitq hissələri üzrə təsnif edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya işi arxaizmlərin, orta əsr ədəbiyyatımızın dilinin araşdırılmasında, dialektologiya, dil tarixi və tarixi qrammatika fənlərinin tədrisində əhəmiyyətli mənbə hesab edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiya Xəzər Universitetinin Dillər və Ədəbiyyatlar kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiya ilə bağlı elmi məqalə "Filologiya məsələləri" adlı jurnalda çap edilmişdir.

İşin strukturu: Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. FONETİK VƏ LEKSİK ARXAİZMLƏR

1.1. Fonetik arxaizmlər

Orta əsr Azərbaycan yazılı abidələrinin dilini müasir Azərbaycan dilindən ayıran əsas əlamətlərdən biri kimi fonetik fərqləri qeyd edə bilərik. Yazılı abidələrimizin dilini müasir Azərbaycan dilindən fərqləndirən bu arxaizm növləri fonetik arxaizmlər adlanır və fonetik fərqlərlə səciyyələndirilir. İlk türkdilli yazılı abidələrimizdən olan “Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəri izlənən fonetik arxaizmlər orta əsr Azərbaycan dilinin ədəbi-bədii mənbələrində, həmçinin Gülşəninin türk divanında öz əksini tapır. Gülşəninin divanında müşahidə olunan fonetik arxaizmləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.1.1. A>ə əvəzlənmə hadisəsi

Müasir dilimizdə “a” ilə tələffüz edilən sözlərin divanda “ə” səsi ilə işlənməsi:

Qarə geyüb gözlərim mügdən betər gör, ey sənəm,

Qaşlarun mehrabini büxtanə qıldı aqibət (44)

Bişürən xam ikən mührünlə bağrın

Kəbab edüb cigər, büryanı neylər (62)

Öldürübən eşq ilə nəfsimi dirilmişəm

Bəs degüz anun ilə daxi *səvaşum* (73)

Səqəl yoldurana demən qələndər

Əql ilə yola düşüb oynanuban aşıqə

Əxsəğ deyü gürgsifət bir-birilə yarışur (74)

Təraş eyləmədən özünü yeksər (80)

Oxuyuban bilmədün, nardəvü qor olayın,

Bu nəğməyi nəvadə eşq əhlinə nidadur (96)

Qurbağə kimi qalə qalan vaizə derəm

Hal ilə nişə bəhrə girübən səmək olmaz (121)

“Ə” saiti Azərbaycan dilini bir çox türk dillərindən fərqləndirən və ən çox işlənən saitdir. Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdən də aydın olduğu kimi, “ə” saiti yazılı abidələrimizin dilində, o cümlədən Gülşəninin türk divanında bir sıra

sözlərdə “a” saitinin yerini tutmuşdur. Divanda a>ə əvəzlənməsi, əsasən, sözün əvvəlində, ortasında və sonunda geniş yayılmışdır.

“Ə” səsinin “a” səsinə əvəz etməsi Azərbaycan dilinin bir çox şivələrində də sözün əvvəlində, ortasında və sonunda geniş yayılmışdır. Əksər Azərbaycan dili dialekt və şivələrində rast gəlinən hadisə olsa da, daha çox özünü şərq və cənub qrupu dialekt və şivələrində göstərir. Məsələn, *əyax, bəxici, qəlin, qərəmə, qəysi* və s.⁴

Təbriz dialektində də geniş yayılan hadisə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda müşahidə olunur: *əşəği, əslan, əlmas, pəxlə, yərpax, qəzan, ustə, sırqa, kösə* və s. [24, s.27]

“Ə” saiti əksər türk dillərində qorunub saxlanılmamışdır. Türk dillərində o qədər də geniş yayılmayan bu fonetik hadisə Tatar, Uyğur, Başqırd, Türkmən və Qazax dillərində müşahidə edilir.

Bu fonetik hadisəyə digər yazılı abidələrimizdə də rast gəlinir:

Götürmə ağ yüzündən *qarə* zülfin

Ki, əqrəb mahi-taban məntzilidir. [16, s.72]

Hər yana baxsam, sürahi tək sücud etmək işim,

Qanda olsam, badə tək düşmək *əyağə* adətim. [13, s.237]

Düşdü könül ala gözün ağ inavü *qərasinə*,

Ayrıq anınla kimsənin ağı nədir, *qərası* nə? [30, s.52]

1.1.2. M>b əvəzlənmə hadisəsi

Müasir dilimizdə “m” ilə tələffüz edilən bəzi sözlər divanda “b” ilə işlənmişdir:

Bir nəfəsdə yüz bəlasın çəkmədin eşqün, nedim?

Çün usanmaz könlüm ondan çəkübən yüz *bin* bəla (37)

Yeməkdən yütür, olur nəfsi sərkeş,

Anunçün ram edübən *binmək* olmaz (133)

Binüb həva atını çapma həvəsi-qəvin,

---

⁴ Nümunələr Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətindən götürülmüşdür.

Çün ol atə *binənlər* olmadı şurü şərsiz (138)

Dilimizin yazılı abidələrində “m” səsinin “b”ni əvəzləməsinə dair faktlar olduqca çoxdur:

Bindi şol saət altmış *bin* ər,

Götürübən tiğü ələm, səncaqlər, [23, s.119]

Qəndü nabatü şəkkərin ləzzətini unutmuşam,

Ta ki, bənimlə ləblərin nazü itab içindədir. [30, s.272]

H.Mirzəzadə qeyd edir ki, bu səslər bir-birinə yaxın olduğu üçün bəzi dialekt və şivələrimizə əksər hallarda bir-birinin əvəzinə işlənir. Belə bir xüsusiyyətin qədimliyini göstərən faktlar dilimizdə çoxluq təşkil edir. Beləliklə, hər iki samitin əmələ gəlməsində iştirak edən səs məxrəci, əsasən, müştərək olduğuna görə müəyyən müddət bunlar bir-birini əvəz etmişdir. [28, s.119]

B>m əvəzlənməsinin tarixi qədimdir. Bu hadisənin qədimliyini göstərən faktlardan biri onun “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində işlənməsidir:

Nə qaqırsan *bana*, ağam Qazan,

Yoxsa köksündə yoqmıdır iman? [19, s.41]

Ağ-boz ata *binən* ol yigit nə yigildir, kimün nəsidir [19, s.161]

Lakin eyni zamanda yazılı abidələrin dilində m//b paralelliyi də müşahidə olunur. Nəsimin dilində, həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində m//b paralelliyinə təsadüf edilir. Məsələn,

Əgər aşiq isən tərək et, nədərsən *munca* əsbabı,

Olar ki, eşqə qərq oldu, qaçan sevdəyi-mal eylər. [30, s.216]

Basat aydır: “Mən *muna* bitəkəllüf yapışmayım”, - deyüb kəndü qılıcın çıxardı, tutdı. [19, s.131]

Həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində 403 dəfə “mən” sözü, 54 dəfə isə “bən” sözü işlənmişdir. [11, s.119]

Bu hadisələr onu göstərir ki, ədəbi dilin formalaşmasında həm qırpaq, həm də oğuz elementlərinin rolu olmuşdur. Ancaq biz Gülşəninin türk divanında m//b paralelliyi ilə qarşılaşmadıq.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çox geniş yayılmayan bu hadisəyə daha çox “bu” əvəzliyinin hallanması zamanı təsadüf olunur. Adlıq haldan başqa digər hallarda b>m samiti ilə əvəz olunur: *munun//mının, munu//mına, munda//mında* və s.

B>m əvəzlənməsi qıpçaq qrupu türk dilləri üçün əlamətdar hadisə hesab olunur: Qazax dilində “*meyram*” (bayram), “*murın*” (burun), Qırğız dilində “*mayram*” (bayram), Başqırd və Tatar dilində “*muyın*” (boyun), Noqay dilində “*moyın*” (boyun), Başqırd dilində “*moron*” (burun), Qaraçay-balkar dilində “*miz*” (biz), Qazax, Özbək, Qırğız, Uyğur dillərində “*muz*” (buz) kimi sözlər misal göstərilə bilər. [29, s.231]

“Bən”, “mən” formalarından hansının qədim olması türkologiyada ən mübahisəli məsələlərdən biridir. Tədqiqatçılardan bir qrupu (V.Boqoroditski, N.Dmitriyev, İ.Batmanov, V.Kotviç, A.Kononov və b.) “bən” variantını, digər qrupu isə (Q.Ramstedt, N.Katanov, A.Potsuluyevski və b.) əksinə “mən” fonetik variantını daha qədim hesab edirlər. Məsələn, V.Boqoroditskiyə görə b//m variantlarından “b” ilkindir. Lakin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində sonuncu burun samitinin (n) təsiri ilə b>m assimilyasiya hadisəsi baş vermişdir. İ.Batmanov da bu fikri təsdiq edir. O qeyd edir ki: “bən” və “mən” fonetik variantlarından çox ehtimal ki, “bən” daha qədimdir. O da Boqoroditski kimi b > m əvəzlənməsinin səbəbini sonuncu səsin (n) təsiri ilə bağlayır. N.Katanovun fikrincə isə (men) variantı daha qədimdir. Türk dillərinin təqribən 73 faizində “m”, 9 dildə və şivədə isə “b” variantı işlənir ki, bu fakt da “b” variantına nisbətən “m” variantının qədimliyi ehtimalını artırır. [15, s.57]

Ş.Xəlilov “Əsrarnamənin dili” adlı əsərində yazır: “Bizə elə gəlir ki, “bən” fonetik variantını ilkin hesab edən müəlliflər öz mülahizələrində haqlıdırlar. Bunu bəzi faktlar da təsdiq edir:

1. B>m əvəzlənməsi istər yazılı abidələrdə, istərsə də dialekt və şivələrdə geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir: *bunu//munu, buna//muna* və s. Lakin bunun əksini göstərən hadisəyə təsadüf edilmir.

2. Türk dillərinin qədim dövrlərində “*min*”, “*minmək*”, “*minik*” sözləri özünü “*bin*”, “*binmək*”, “*binət*” şəklində göstərmiş, zaman keçdikcə bu sözlər ədəbi dildə “*min*”, “*minmək*”, “*minmə*” formasında normalaşmışdır.
3. Hazırda “*bən*” variantının az, “*mən*” variantının daha çox yayılması faktı özü də “*bən*” variantının ilkinliyinə zəmanət verir.
4. Əgər “*biz*” sözünün tərkibindəki bi- I şəxsin təkli, z- ünsürü isə qədim cəmlik əlaməti olması fikri qəbul edilərsə, yenə də birinci fikrin doğruluğuna inam artır.
5. I şəxsin təklinin ən qədim variantı “*bi*” hazırda Monqol dilində yaşamaqdadır.

1.1.3. D>t əvəzlənmə hadisəsi

Müasir dilimizdə “d” ilə tələffüz olunan sözlərin divanda “t” ilə işlənməsi:

Sufi riyayilə çox sallama başun, eşit

Zirqun *tuyuldi* ondan seyr etdüyün xəfadur. (96)

Adəmə səcdə neçün qıldı məlayik, de bana,

Tuzsuz kimi çün dadan anı binəmək olmaz. (121)

Talaşubənü yırtma çəküb xəlq yəxasın,

Çün zöhd ilə Əbdullah olan nəfsi-səg olmaz. (122)

Kim bilisər eşq ilə can kimi şirin nədür,

Ləzzət ilə *tatmıyan* zövqi-hələvatumuz.(130)

Hər kim ki *toğru* yolunu eşq ilə aparmaz isə,

Şeytan kimi əgri gedüp yolunu ol azar imiş. (151)

Utuzmaz nəğdünü eşqünə verən

Ki, sevgün əlinə sərmayə düşmüş. (152)

Tolu kimi yağub başumə taşlar,

Əcayib çağə düşdüm eşq əlindən. (276)

Dirilə ölmüyən kimsə duyamaz dərdi nə eşqün,

Dirilə girübən qəbrə kəfən *tonun* geyən gəlsün. (280)

Dəlürüp eşq ilə *tağlərə* düşdüm,

Çü əqlimi aldı ol səhharə bəndən. (286)

Bulut yer yüzinə qətra *tökən* dəm,

Dönər seyl axıdan giryani- eşqə. (315)

Ərən yüzün bunda görən, Rəbbin *tanar* ondan inan,

Gerçək budur, sanma yalan, gəl iqrar et ərənlərə. (342)

Gətirdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi d>t əvəzlənməsi Gülşəninin dilində daha çox söz əvvəlində, müəyyən qədər söz ortası və sonunda müşahidə olunur.

“T” samiti yazılı abidələrimizdə bəzən öz fərqləndirici karlıq əlamətini itirərək yazıda “d” ilə qeyd olunmuşdur. Sözügedən hadisə müxtəlif dövrlərə aid yazılı abidələrimizdə də özünü göstərir:

Uçardan qaz, tavuq; yürüdəm keyik, *tavşan* bu hovlaya doldurub Oğuz yigitlərinə bunu dam etmişdi. [19, s.145]

Taş ilə dəmür arasında ol əcəb olmaz,

Əcəb gərək isə yüzünü yüzümə sürmə [5, s.357]

Camalın xubluğu qəsri-fələkdən öylə əladır

Əgər bir gün güzar etsə mələk tökər *qanat* anda [30,s.188]

Ədəbi dildən fərqli olaraq d>t əvəzlənməsi müəyyən dərəcədə əksər dialekt və şivələrimizdə də özünü göstərir. Məsələn, *tiş, tiddili, topu, tükən* və s.

Muğan qrupu şivələrində d>t əvəzlənməsi, əsasən, söz sonunda baş verir. Məsələn, *kilit, dört, tünt, kənt kət, yurt, hasant, noxut, süt, ot* və s. [31, s.46]

Nəsimi dilində söz ortasında da müşahidə olunan bu hadisə (*ota, söyütlər, utdi*) Muğan qrupu şivələrində də özünü göstərir: *Ötə//öhdə, yetdi//yeddi, Meyti//Mehdi* və s. [26, s.24]

Gülşəninin dilindən də gətirdiyimiz nümunələrdən aydın olduğu kimi eyni hadisə divanda da müəyyən dərəcədə müşahidə olunur: *utuzmaz, tatmıyan* və s.

D>t əvəzlənməsi qıpçaq qrupu türk dilləri xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. Məsələn, qıpçaq qrupuna aid olan Qırğız türkcəsində söz əvvəlində, söz ortası və sonunda “t” samiti qorunmuşdur: “*temir*”, “*til*”, “*tört*”, “*tar*”, “*otun*” (*odun*), “*ceti*” (*yeddi*), “*at*” (*ad*) və s. Qazax türkcəsinə aid “*tuz*”, “*tüzel*”, “*tüzüw*”, “*tuzaq*” kimi nümunələri misal göstərə bilərik. [50, s.481]

Müasir dildə “d” ilə işlənən bəzi sözlər Gülşəninin dilində “t” ilə, “t” ilə işlənən bəzi sözlər “d” ilə işlənmişdir. Söz əvvəlində həm “d”, həm də “t” samiti yazılı abidələrimizin dilində işlənmişdir. Həmçinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də müasir dildə “t” ilə işlənən sözlər “d”, “d” ilə işlənən sözlər “t” ilə işlənir. Odur ki, d>t əvəzlənməsi ilə yanaşı t>d əvəzlənməsi də Gülşəninin türk divanında özünəməxsus yer tutur. Fikrimizi divandan gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələr sübut edə bilər:

1.1.4. T>d əvəzlənmə hadisəsi

Müasir dilimizdə “t” ilə tələffüz olunan sözlərin divanda “d” ilə işlənməsi:

Rövşəninün pəndini Gülşənidən eşidüb,
Dürri-yetim yerinə qulağına onu *dax* . (54)
Dutğil ətəgin Rövşəninin, Gülşəni, candan
Dil kisvətinə ta deməyəsən ətək olmaz. (123)
Həvəsdən pas *dutər* güzgü kimi dil,
Həvayilə anuñün silmək olmaz. (133)
Faruğ olub xeyrü şərdən eşqə *dapşurən* özin
Nə bilür pərvanədür ol rindi bəpərvayi-eşq. (162)
Nə satılubən alınur, deyəməzəm, *dökəm* dükan,
Birlik içində seyr ikən çünki dükanə sığmazam. (237)
Düşəli eşq ilə halum, *dükəndi* əql ilə qalum,
Bilinməz oldu əhvalum nedim den, bilməzəm nedim. (252)

Gülşənin dilində t>d hadisəsi daha çox söz əvvəlində baş vermişdir.

Digər yazılı abidlərimizin dilindəki t>d əvəzlənməsinə aid nümunələr aşağıdakılardır:

Qarnın doyurduqdan sonra qazanları *dəpdi-dökdi*, çevirdi. [17, s.72]
Əsritdi bəni ayağın əhsənt ayağuna
Saidlərüm *dəpələdi* şabas dəstünə [5, s.357]
Rəməzan oldu çəkib şahidi-mey pərdəyə ru,
Mey üçün çəng *dutub*, təziyə açdı geysu [13, s.265]
Ey əbləhü bimiradü bihuş,

Həmçinin bəzi yazılı abidələrin dilində t//d paralelliyi ilə işlənən sözlərə də təsadüf edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da (*qurt//qurd, tolu//dolu, polat//polad*), Nəsimi dilində (*daş//taş, durmaq//turmaq*) t//d müvaziliyinə rast gəlinir. Ancaq biz Gülşəninin türk divanındakı fonetik arxaizmləri araşdırarkən bu paralelliyə rast gəlmədik.

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində o qədər də yayılmayan hadisə Qazax dialektində bir neçə sözdə təsadüf edilir: *dər, dərriyif, düsdü* və s.

Kaşğarlı Mahmud yazırdı ki, oğuzlar onlara yaxın olan sözlərdəki “t” hərfini “d” hərfinə çevirir. Əksər türk dillərində söz əvvəlində “t” samiti qorunsa da, “t”nin cingiltiləşməsi daha çox oğuz qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi haldır. [43, s.28]

Bu xüsusiyyət Oğuz türkcəsini digər dil qruplarından ayırır. Lakin E.Əzizov qeyd edir ki, “t” əksər türk dillərində saxlanılsa da, Azərbaycan dili bu məsələdə ikili xüsusiyyət əks etdirir. Belə ki, dilimizdə həm kar “t” (*tap, tox, tut*), həm də cingiltili “d” (*daş, dolu, dəmir*) səsləri ilə sözlər vardır.

Bu fonetik hadisə dağınıq şəkildə türk şivələrində də yayılmışdır. T>d əvəzlənməsi “Divani-lügət-it türk”dən bəri izlənilə bilər. Burada sadəcə bu iki sözdə t>d əvəzlənməsi görülür: *takı* (dahi), *tebe* (dövə). Bu iki sözdən başqa “t” ilə başlayan bir çox sözlər oğuzca olaraq qeyd edilmişdir: *tavar, tamar, tobul, temürgən* və s. Bu vəziyyət XI yüzillikdə Oğuz türkcəsinə xas olan t>d əvəzlənməsinin hələ başlanğıc mərhələdə olduğunu göstərir.

Qaqauz dilində söz əvvəli mövqedə “d”lər qorunmuşdur: *dışarı, dad, dökme, dokuz* və s.

Kırım türkcəsində sözün əvvəlində “t” səsi qorunsa da, cingiltiləşərək “d” səsinə keçməsi hadisəsi də müşahidə edilir: *demir, duy, degirmen, döğme* və s.

1.1.5.Y>g əvəzlənmə hadisəsi

Müasir dilimizdə “y” ilə tələffüz edilən sözlərin divanda “g” ilə işlənməsi:

Saladın Rövşənindən əhli-eşqə

Dəgibdir Gülşəniyə çün imamət. (48)

Yedi *göğə* verən qüdrətlə xəlqün,
 Bilür hikmətlə nədür ana bünyad. (56)
 Zehi, sane ki, icz ilə görəndir
Dəgil Yusif kibi sultanı neylər. (62)
 Ün çəkübən *sögmə*, urub xışm ilə xəlqə,
 Bildünsə bunu kim, adəm oğlu köpək olmaz. (122)
 Nədür eşqi soruban bilmək olmaz,
 O halın qalini *ögrənmək* olmaz. (130)
 Əcəb heyvət budur eşidüb *əglən*
 Ki eşqün hərfi candır görmək olmaz. (130)
 Həqqin qapusuna doğru gələn
 Sən *əgrisən*, deyübən, sürmək olmaz. (133)
 Dilədim dərdümə dərman bulam, ey dil *diləgi*,
 Genə dərdün ana dərman dedilər, gerçəkmiş. (153)
 Çəkmə əbəs əmək verübən əhməqə *öğü*
 Kol dərdə am qılan özi əsli-dəva *degil*. (192)
 Diləsən gülzari-eşqün gülünü dərman, eşit,
İgnə kimi tənnünü keçür dəmür çaruqdən. (285)
 Döndərmədim, ey dil, görəli *sevdügünə* yüz,
 Döndərmiyəm andan *döğübən* qovduğun için. (305)
 Dünyada gül yox tikənsüz, əl uzatma *dərməgə*
Dəgməz andan qoxu çün kim ələ batan xarin. (320)

Gülşəninin dilində daha çox söz ortasında, qismən söz əvvəlində və sonunda müşahidə olunan y>g əvəzlənməsi hadisəsi digər yazılı abidələrimizdə də öz əksini tapır:

Hünəri oğul atadan görər, *ögrənər* [19, s.79]
Dəgər növbət yenə anın birinə
 Varır ol dəxi anların yerinə [8, s.32]
 Gecələrdə uyxu gəlməz gözümə, qan ağlaram,
Gögdəki kövkəb *degil*, şol çeşmi-bidarımdurur. [16, s.490]

Dialekt və şivələrimizə gəldikdə isə $y > g$ əvəzlənməsi, əsasən, şərq qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Bu hadisə daha çox iki sait, və ya bir sait və sonor səslər arasında müşahidə olunur. Məsələn, *igirmi, igdə, əgri, sögüd, gögərçin* və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dialekt və şivələrimizdə söz ortasında “g”, bəzilərinə “y” samiti işlənir. Söz ortasında “g” və ya “y” səsinin işlənməsinə görə dialekt və şivələri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Şərq qrupu dialekt və şivələrində söz ortasında “y” samiti
2. Qərb qrupu dialekt və şivələrində söz ortasında “y” samiti
3. Şimal və cənub qrupu dialekt və şivələrində isə söz ortasında həm “y”, həm də “g” samiti işlənir. [35, s.86]

Əski Qıpçaq türkcəsində söz ortasında “g” səsinə dağınıq və sistemsiz şəkildə rast gəlinmişdir: *degül, tügme* (qazaxca), *egir, ögret* (tatar, başqırd, qazaxca) və s. Söz sonunda da əski Qıpçaq türkcəsində “g” samiti sistemsiz şəkildə görülür: *teg* (*dəy*) (qazax, qırğız, tatar, başqırdca), *tög* (*döy*), *ög* (*öy*), *küg* (*küy*), *eg* (*əy*), *beg* (*bəy*) və s. Əksi Qıpçaq türkcəsində də söz ortasında “g” samiti iki sait arasında və ya bir sonor samit və sait arasında görülür. [58, s.509]

1.1.6.Eliziya hadisəsi

Gülşənin türk divanında qarşılaşdığımız fonetik hadisələrdən biri də eliziya hadisəsidir. Eliziya hadisəsi, əsasən, “v”, “y”, “n” samitlərinin düşməsi şəklində divanda müşahidə edilir. Məsələn, “v” samitinin söz əvvəlində düşməsi:

Eşq elini qıl məqam, əqlə uyub qurma dam

Ta ki xəyalımdan müdam *urmuya* boynuna bax. (54)

Şəriət tərkin *uran* mülhidə den

Dönüb şeytanə, məxluqun dividür. (76)

Qönçəvəş qanım yürəkdən açılan dəmdə, degil,

Baş *urub* göydən yüz üzrə necə sərgərdan düşə. (89)

Qol qalduruban *urma* yetən boynuna yumrux,

Xeyr əhli əli çünki bəşərdən kütək olmaz (122)

Bülbül kimi yüzün görübən zari qılanı

Eşitməgə qulağ *uralum* bir sənü bir mən. (268)

Bu hadisəyə digər yazılı abidələrimizdə də rast gəlirik:

Mərə, mizim öksüzligimiz yetməzmi, bizi niyə *urarsan?* [19,s.146]

Şol xədəngi-qəməzəni kim, canıma *urdu* gözün,

Qan gedər yürəkdən, amma zəxmi-peykan gizlidir. [30, s.279]

Qızı ol *urmadı* hərgiz məhalə

Yetişmədi anın fikri bu halə. [8, s.28]

“V” samiti ilə əlaqədar dil tariximizdə özünü göstərən maraqlı hadisə onun “vurmaq” sözündə sıfırla əvəzlənməsi, yəni səsdüşümü hadisəsinə uğramasıdır.[1,s.115]

Göründüyü kimi “v” samitinin düşməsi Gülşənində də özünü “vurmaq” sözündə göstərir.

Hadi Mirzəzadə yazır ki, Azərbaycan dilində “vurmaq” sözünün Füzulinin dilində “urmaq” şəklini görürük. Bu qıpçaq dilinin təsirindən yaranmışdır. Məsələn,

Qəmindən başə dün həsrət əlilə ol qədər *urdum*

Ki, sübh olunca mürdə cismimi toprağə tapşurdum. [13, s. 212]

“V” samitinin söz əvvəlində düşməsi hadisəsi heç bir dialekt və şivələrimizdə rast gəlinməmişdir.

“V” samitinin söz əvvəlində düşməsi türk dillərində də özünü göstərmişdir: Uyğur (*urmaq*), Qaqauz (*urmaa*), Türkmən (*urmaq*) dillərində bu söz “vurmaq, döymək” mənasında işlənir.

Divanda sözün ortasında “n” samiti bəzən işlənmişdir. Məsələn,

Buları sevmiyən münkir,münafiq,

Xəvaricü rafiziyü bihəyadır. (84)

Zikrü çox edib, az yeyübən, az uyu, sufi,

Divün bilürəm çünki *bularsuz* mələk olmaz. (122)

Divanda və eyni zamanda digər yazılı abidələrdə “bu” əvəzliyinin cəmlənməsi nəticəsində canlı danışıq üçün fonetik forma “bular” yaranır. Məsələn,

Ol qövm çün *buları* şöylə görür,

Dedilər kim, məsləhət öylədürür [23, s.124]

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində söz ortasında “n” düşməsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə az və çox dərəcədə bütün dialekt və şivələrin üçün xarakterikdir: *sora, qət, kət, nadic, hasat, qəşəg* [35, s.102]

Türk dillərində də geniş yayılan fonetik hadisə Qaqauz dilində aşağıdakı şəkildədir: *çelek, sora, tuç* və s. Onu da qeyd edək ki, Qaqauz dilində “n” samitinin düşməsi ondan əvvəlki saiti uzatmır.

Gülşəninin türk divanında “y” samitinin söz ortasında düşdüyü məqamlar müşahidə olunur. Bəzi yazılı abidələrimizin dilində söz əvvəlində y-li, həm də y-sız forma özünü göstərmişdir. Gülşəninin türk divanında isə ancaq “y” artımı söz əvvəlində olmuş, “y” düşməsi isə ancaq söz ortası mövqedə təsadüf edilir. Məsələn,

Taci-ləmər in başuna səvübən

Qodi əzəl günü ədəb kibriya. (31)

Qapub əqlümi başumdən, *qomadı* bilgi huşumdən

Soraram yad-bilişümdən gedər derlər, gedər derlər . (103)

Qoma, ey Gülşəni, olub qələndər

Vücudundan qıla qal ilə bir qıl. (196)

Ümumiyyətlə, yazılı abidələrin dilində “y” səsi düşməsi də tez-tez rast gəlinən hallardan biridir:

“Mənim qanım Aruza *qomasun*” -dedi, - dedilər [19, s.168]

Gönüldən eşq ilə key sevdi canı,

Qomaz yanından ertə keçə anı [8, s.43]

Eşqin məni bəlasız bir dəm *qomaz* əlindən,

Aşiq olana daim eşqin işi kərəmdir. [30, s.275]

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrindən isə söz ortasında “y” düşümünə daha çox qərb qrupunda rast gəlinir. Bu qrup dialekt və şivələrində “y” samiti iki sait arasında düşür: *göərçin, yeərdim, çialək, qaçı boaxçı, oana* və s.[35, s.101]

Gülşəninin divanda isə “y” düşümünə sadəcə “qoymaq” sözündə bir sait və samit arasında rast gəldik.

1.1.7.Proteza hadisəsi

Proteza başqa sözlə, səs artımı hadisəsi Gülşəninin divanında da müşahidə edilmişdir. Divanda bu fonetik hadisə söz əvvəlində “y” samitinin artırılması şəklində təzahür edir:

Bir nəfəs sənsiz olanda yüz *yılun* olur isə
Dönərəm çün necə olam, ey pəri, səndən cüda.(36)
Yüzün bayramına qurban edüpdü
Bixi çalup bana Allahü əkbər.(58)
Degil *yıldız* kimi bir-bir geyənlər Rövşəni tacın,
Neçə hadi olub xəlqə zəlalətdən hədəsi var. (64)
Çünki dərd imiş dəvası bu *yürək* yarasının,
Daxi əmsəm istəmə, kim anı əməm yandırur. (71)
Eşq ilə *yürək* qanın içməyəne nə deyim
Qan *yuduban* dəmbədəm zövqi-məraşum nədür.(73)
Bin *yıl* imiş ömrün bir dəmi dildar ilə
Bildim o yüzdən nədir salini dərvişlərin. (184)
Yudub qan sevdüğindən həsrət ilə
Cigərdən qanım aşam eyləyən dil. (194)
Yitürdüm könlümü eşqün kuyində,
Nedim istəyüb anı bulamazam. (216)
Dişrədə desəm anı *yiçərüdən* ün verər,
İçərü desəm dişrə dolu görmüer andən (308)
Yırax-yaxun çü yoxdur dil yolunda,
Nə deyüb anladım andan izüni (363)
Qocalub keçdikcə ömrüm *yigid* olur çün könül,
Anun için kimsə bilməz o yigidün yaşını (368)

Digər yazılı abidələrimizdə də söz əvvəlində “y” samitinin törəməsinə tez-tez rast gəlinir:

Hər *yil* altun-aqça gəlürdi [19, s.135]
Yuca möhkəm lətif key xoş yapılmış,
Zehi memar anı arəstə qılmış [8, 26]

Xətayi ta səni gördü, vücudun sərbəsər gəzdi,

Çü şahın qulların gördü, *yüzün* xak etdi ol payə. [16, s.187]

Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin təşəkkülü və inkişafı tarixində söz əvvəli mövqedə “y” səsinin həm işlənməsi, həm düşməsi, həm də az hallarda c-ya çevrilməsi halları özünü göstərmişdir. Qapalı saiddən əvvəl söz əvvəlində “y” səsinin düşməsi tədricən ümumxalq dili xüsusiyyətinə çevrilmiş (*il, ilan, ildırım, igid, üz, ürək, uca, ulduz* və s.), y-nın saxlanması isə dialekt səciyyəsi daşmışdır.

(*yüzüm, yulduz, yürək, yılxı* və s.). [11, s. 70]

“Y” samitinin artımı hadisəsi Azərbaycan dili dialekt və şivələrindən şimal qrupunda daha çox yayılmışdır. Naxçıvan və qərb qrupu dialektlərində də “y” səsinin artımına təsadüf edilir. Məsələn, *yıldız, yuldurum, yühərli, yiri, yil* və s. [35, s.94]

“Y” artımı fonetik hadisəsi bir çox türk dillərində də vardır. Daha çox oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərində yayılmışdır. Məsələn, Qaqauz türkcəsində söz əvvəli və ortası mövqedə “y” samitinin artımı müşahidə edilir. Həmçinin bu fonetik hadisə daha çox “ı” səmindən sonra baş verir: *yıkrım (ikram), yımdat (imdad), yınad (inad), yıraq (iraq), yıslanmaa (islanma), yınanmaq (inanmaq), yısıdmaa (isitmə)* və s. [50, s.100]

Gülşəninin türk divanında isə “y” törəməsi, əsasən, qapalı saidlərdən əvvəl baş verir.

Qazax, Qaraqalpaq dilində əvvəlində “e” olan sözlərdə “e”-dən əvvəl “y” törəyir: *yegiz (əkiz), yel (el), yer (ər)* və s.

“Y” artımı əksərən saiddən əvvəl baş versə də, Karaim dilinin Xaliç şivəsində “m” fonemi önündə “yi” törəyir : *yimin (min)* [49, s.53]

1.2. Leksik arxaizmlər

Leksik arxaizmlər artıq müasir Azərbaycan dili üçün struktur və semantik cəhətdən köhnəlmiş sözlərə deyilir. Arxaizmin bu növü də müəyyən dövrlərdə yazılı abidələrimizin dilində işlənmiş arxaizmlər olaraq səciyyələndirilir. Müəyyən tarixi şəraitlə, həyat tərzi ilə bağlı olaraq bu sözlər işləkliyini itirmiş, bəziləri türk dillərində və ya dialektlərdə, frazeoloji birləşmələrin tərkibində qalmışdır. Gülşəninin türk

divanında kifayət qədər çox leksik arxaizmlər müşahidə olunmuşdur. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan bu arxaizmlər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1.2.1. Arxaik isimlər

İsimlərə yazılı abidələrimizin dilində, həmçinin, Gülşəninin türk divanında yaygın şəkildə rast gəlirik. Burada müasir dildə işlənən, eyni zamanda arxaikləşmiş isimlərə təsadüf edilir. Divanda aşkar olunan isimlər quruluşca, əsasən, sadə və düzəltmə isimlərdir.

İs - sahib, yiyə

“İs” sözü bu divanda “yiyə, sahib” mənasında, həmçinin -sı//-si mənsubiyyət şəkilçisiylə birlikdə işlənmişdir:

Şər olur dilində zikri mərifətdən kamilün,
Dərək ana der heyret *issi* anmalı əhlün-nəha (33)
Bir baxmağa yüzünə bin nəqdi-can verürəm,
Görsət rəvan, al *issi* nihan gərəkməz (125)

Digər yazılı abidələrimizdə də “is” sözü “yiyə” mənasında işlənmişdir:

Zira Dədə Qorqut vilayət *issi* idi, diləgi qəbul oldı. [19, s.57]
Çü bağun yemişi bu kuydadur ah,
Buna bağ *issi* dəh salar, döyiməz [5, s.540]
Nəsimi çəkdi qəm anəstünarən,
Odu *issi* nə qılsın natəvanım? [30, s.126]

Ümumiyyətlə, sözün kökü “is” olsa da, abidələrimizin dilində, əsasən, mənsubiyyət şəkilçiləriylə işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında eyni mənanı bildirən “iyə, aya, əya” sözləri də işlənir: Qonur atın *ayası*, Qanturalı camal və kamal *iyəsi* idi.

Afaq Məmmədova qeyd edir ki, “iss” əslində “yiyə” lekseminin kök-morfem şəklində daşlaşan tələffüz variantıdır. Yəni “is” ilkin kökdəki (yiyə-iyəsi-iyəsi-isi-is) fonomorfoloji inkişafın nəticəsidir. Məhz tələffüz hadisəsi olduğu üçün yazıda kifayət qədər mövqe tuta bilməmişdir. [25, s.17]

İssi sözünə dialekt və şivələrimizdə rast gəlinməmişdir.

Qədim türkcədə “*idi-sahib*” sözündən gələn “*issi*” əski Uyğur Türkcəsində “*idi*”, Qaraxanlı türkcəsində “*idi/isi*”, Xarəzm türkcəsində “*ide*”, Qıpçaq türkcəsində “*idi*”, Çağatay türkcəsində “*idi*” kimi istifadə edilmişdir. [54, s.130]

Türkiyə türkcəsində “*ıs//is*” kökündən yaranmış “*ıssız*” sözü “*sahibsiz, yiyəsiz*” mənasında sifət kimi işlənməkdədir.

Güz - payız

Nedim, ey uslular, degüz, dəlürmədən ğəmüm yegüz,
Çu başdan əqlümi yay-*güz* gedər derlər, gedər derlər (103)
Müməyyiz yoq, nedim bu dövrə nisbət
Ki, fərq edə bilüb yaz ilə *güzi* (378)

Gülşəninin divanında “*payız*” mənasında rast gəlinən “*güz*” sözü ”Divani-lüğət-it türk”də də “*güz//küz*” “*payız fəsl*” mənasında işlənilib. “*Güz*” sözü həmçinin geniş şəkildə “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da da öz əksini tapmışdır:

Yapağlı gögcə çəmən *güzə* qalmaz.[19, s.20]

Güz alması kibi al yanağını yırtdı. [19, s.62]

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində bu söz “*güz*” fonetik variantında müxtəlif dialekt və şivələrimizdə (Şirvan, Xanlar, Sabirabad, Salyan) “*payızlıq şum*“, “*taxıl səpilmiş yerlə səpilməmiş yer arasında çəkilən sədd*” mənasını ifadə edir. “*Küz*” fonetik variantında isə bu söz “*payız*” mənasını ifadə edir (Borçalı, İmişli, Ordubad, Qax). [2, s.191]

Sözügedən leksik arxaizm bu gün dilimizdə bir neçə sözün tərkibində yaşamaqdadır. Füzuli rayonunda yerləşən Aşağı Güzlək və Yuxarı Güzlək kənd adları və Abşeron rayonunun Güzdək qəsəbəsi adındakı *güz* sözü “*payız otlağı*”, “*göy otlaqlı yer*” mənasını, -*lək*, -*dək* şəkilçiləri isə məkan mənasını ifadə edir. [3, s.217]

Bir çox düzəltmə leksemlər vardır ki, mənaları bilavasitə “*güz*” ilə bağlıdır: *Güzdex*, *Güzdəx* və s. Lakin bu sözlərin heç biri birbaşa olaraq “*payız*” mənasını ifadə etmir.

Türk dillərində “*güz*” sözünün müxtəlif fonetik variantlarına təsadüf edilir. Bu söz türk dillərində yay və qış arasında olan fəsil-*payız* mənasını ifadə edir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “*güz*”, Tatar, Başqırd türkcəsində “*köz*”, Qazax,

Qırğız, Özbək, Uyğur türkcəsində “küz”, Türkmən türkcəsində “güyz” şəklində bu sözə rast gəlinir. [62]

Biliş-tanış

Qapub əqlümi başumdən, qomadı bilgi huşumdən
Soraram *yad-bilişümdən* gedər derlər, gedər derlər (103)

“Biliş” sözü eyni mənada digər yazılı abidələrin dilində də işlənmişdir:

Aşınayı tərək edübən yadə can vermə, könül,
Yad ilə *biliş* olunca aşına əldən gedər. [16, s.88]
Eşq dənizinə bən *biliş* idüm əzəldən [5, s.451]

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində və bir çox şivələrdə “biliş” sözü yalnız “tanış-biliş” ifadəsinin tərkibində işlənə bilir.

Tanıq-şahid

Zahid həvasın sanub təsbih ilə zikr eyləsə,
Dildən pütə tapduğunə *tanuği* ol zünnar imiş (149)
Necə faş edəsən sirri məhəbbətdən olub *tanıq*
Ki ondan Gülşəni nisbət bəyanın cavidan oldu (385)

“Tanıq” arxaizmi digər klassiklərimizin də dilində olduğu kimi Gülşəninin divanında da “şahid” mənasında işlənmişdir. Həmin mənada “tanıq” sözü “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də təsadüf edilir:

Baybican bəg aydır: “Bəglər, Allah Taala mana bir qız verəcək olursa, siz *tanıq* olun [19, s. 52]

Qeyd edək ki, “tanux” fonetik variantında işlənən bu arxaizmdən yaranan “tanuxlux” leksemi də Qazi Bürhanəddinin dilində işlək olmuşdur. [21, s.42]

Eşqə *tanuxlux* gərənməz kimdə insaf var isə
Ol iki *tanuxlux* verələr, qanamı dersin? [5, s.570]

“Tanıq” sözü hazırda “tanık” fonetik variantında Türkiyə türkcəsində və onun şivələrində işlənəkdədir.

Düş-yuxu

Gözümdə *duş* olalı yüzün nedim, de, ey nigar
Unudub sevgündən özüm mehri-məğrur olmuşam (243)

Yüz bini bir görməyən, özünə *düş* sormayan,
Təbirini yormayan bilmədi ayatın (369)

Gülşəninin türk divanında “yuxu” mənasını verən bu arxaizm “*düş\duş*” fonetik variantlarında özünü göstərmişdir. Bu arxaizm “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də işlənmişdir:

Necə kim bu *düş*i gördüm,şundan bəru ağlım-ussum dəre bilmən [19, s.40]

Qədim türkdilli abidələrdə bu söz “*düş*”, “*tül*”, “*tel*”, “*tüş*” şəkillərində “yuxu”, “yuxugörmə”, “röya” mənasını vermişdir. Həmçinin “*duş*” sözü həm də “*tuş*”, “*çuş*” fonetik variantlarında Qərbi qrupu dialekt və şivələrində, həmçinin Zaqatala şivəsində “yuxu” mənasında işlənir. [6, s.66]

Onu da qeyd edək ki, bu söz müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda özünü göstərir: *düş* (Türkiyə türkcəsi), *çüş* (Uyğur türkcəsi), *tüş* (Qırğız, Özbək türkcəsi), *töş* (Başqırd türkcəsi).

Uyxu

Ey bixəbər, ədəmdən degil, nədür vücudun

Tavir kibi *uyxudan* biləm nədür şühudun (181)

Gözümə *uyxu* girməz, Gülşəni der

Nedəm oyağə düşdüm eşq əlindən (277)

Digər ədəbi-bədii abidələrimizin dilində də “uyxu” sözü geniş şəkildə işlənmişdir:

Ol zamanda Oğuz yigitlərinə nə qəza gəlsə, *uyxudan* gəlürdi.[19, s.113]

Gözü *uyuxlar* kibi bizi salar uyxuya [5, s.121]

Gər cəmalın əksini *uyxudə* gördü ayü gün,

Ol xəcalətdən qızardı qeyrətindən xun kimi. [16, s.206]

Dil vəməyüb *uyxuya* o bidar [27, s.163]

Bu söz yazılı mənbələrdə yatmaq mənasını verən “uymaq” kökü ilə bağlıdır. [14, s.128]

Müasir Azərbaycan dilində “uyxu” arxaizminin “yuxu” forması işlənir. Eyni mənada “yuxu” sözünə müxtəlif fonetik variantlarda digər müasir türk dillərində də

rast gəlirik: *uyku* (Türkiyə türkcəsi, Uyğur türkcəsi, Özbək türkcəsi, Qırğız türkcəsi), *yoki* (Tatar türkcəsi), *yoko* (Başqırdı türkcəsi), *uyku* (Qazax türkcəsi)

Durağ-dayaq, dayanacaq

Misirdür məskənü məva *durağum*

Anunçün qılmışam anı yatağum (219)

Görəli, Gülşənindən Misri eşqi

Qıluban Gülşəni candan *turağum* (220)

Bu söz digər yazılı abidələrimizdə müəyyən dərəcədə işlənmişdir:

Duraq edibdilər bir sərp arayı

Oları kimsə varmaya arayı [8, s.23]

Gülşəninin türk divanında “dayaq”, “dayanacaq” mənasını verən bu söz “turağ//durağ” fonetik variantlarında divanda işlənmişdir. Bu söz “durak” variantında bu gün Türkiyə türkcəsində “dayanacaq” (avtobus dayanacağı) mənasında işlənməkdədir. Maraqlısı odur ki, Türkmən türkcəsində “duralğa” (dayanacaq) fonetik variantında işlənən sözə Kəlbəcər şivəsində də “duralğa” fonetik variantında rast gəlinir. Ancaq Kəlbəcər şivəsində “duralğa” sözü “düşərgə” mənasını ifadə edir. Əslində “düşərgə” və “duralğa” sözləri yaxın mənaları ifadə edir, belə ki, “düşərgə” “müvəqqəti yaşayış yeri” mənasını, müasir dildəki dayanacaq isə “müvəqqəti gözləmə yeri” mənasını bildirir.

Uçmaq-cənnət

Çəküb seyr ilə eşqün dərdünü xoş,

Əcəb *uçmağə* düşdüm eşq əlindən (276)

“Uçmaq” sözü cənnət mənasında M.Kaşğarlının “Divani-lüğətit türk” əsərində də işlənmişdir:

Türlüg çöçək yarıldı,

Barçın yadhım kərildi,

Uçmak yeri körüldi,

Tumluğ yana kəlgüsüz [17, s.178]

XIX əsrə qədərki yazılı abidələrin dilində “uçmaq” sözünə təsadüf edilir. Q.Zakirin dilində də “uçmaq” sözü işlənmişdir:

Bir aşiq can verə canana əgər
Bişübhə uçuban *uçmağa* gedər. [42, s.24]

“Uçmaq” Şamaxı dialektində də “cənnət” mənasını ifadə edir.

Tamu-cəhənnəm

Sənin yüzün görəni yandurəməz,
Behişt olur anuñcün yeddi *tamu* (309)

Bir çox yazılı abidələrimizdə işlək vəziyyətdə olmuş “tamu” sözü Kaşğarlıdan bəri eyni mənanı ifadə edir. Bu söz milliləşmə dövründə arxaikləşərək ərəb mənşəli “cəhənnəm” sözü ilə əvəz olunmuşdur. Hazırda bu söz Türkiyə türkcəsində işlək vəziyyətdədir. Bir çox dialekt və şivələrimizdə isə “da:mi” şəklində işlənməkdədir: *Da:mi* kimi od tökülür, issidi (Göyçay) [2, s.115]

1.2.2.Arxaik sifətlər

Divanın dilində işlənən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Burada sifətlərin sadə və düzəltmə növlərinə təsadüf edilir. Divanda işlədilən sifətlər, əsasən, keyfiyyət, əlamət kimi xüsusiyyətləri bildirir.

Dürlü-növ, çeşid, cins

Cəhl imiş vermək könül çün elmə nisbət biəməl
Alimim *dürlü* xirəd cəhlin ana irfan edüb (42)
Doquz ay dirnəşübən *dürlü* quşlar
Budağım da dutərlər di otağı (375)

“Dürlü” sözü başqa yazılı mənbələrimizdə də işlənmişdir:

Qayıbdən *dürlü* xəbər söylər di.[19, s.19]
Bulmuşdır anuñ dər din yüz dürlü dəva ilə [5, s.631]
Əcayib *dürlü-dürlü* neməti xun
Yedilər qurtü quş qalmaq dı məğbun [8, s.54]

“Dürlü” sözü müxtəlif fonetik variantlarda türk dillərində işlənməkdədir: Uyğur türkcəsində “türlük”, Türkiyə türkcəsi, Qazax türkcəsi, Qaqauz türkcəsində “türlü”, Tatar türkcəsində “törlü”, Türkmən türkcəsində isə “dürli”. Həmçinin Türkiyə türkcəsinə “növ, cür” mənasında işlənən “tür” sözü də vardır.

Sayru-xəstə

Neçün nərgislərin saqlıqda *sayru*,
Əlil olan kimi bimarə bənzər (72)
Çün *sayrū* kurü əxsəq müztər kibi degilsən
Pəs kurü kəri-cəhlin başunə nə bələdur (96)

“Sayru” arxaik sifəti orta əsr yazılı mənbələrimizin dilində çox istifadə olunmuşdur:

Ol obada bir yaxşı-xub yigit *sayru* düşmüş idi. [19, s.98]
Düşdü Nəsimi eşqinə, *sayruvü* xəstə neyləsin [30, s.166]
Səndən necə kim, can ayru düşdü,
Tən ya çürüdü, ya *sayru* düşdü [16, s.328)

Minayə Cavadova öz əsərində qeyd edir ki, Xətəidən sonrakı dövr yazılı abidələrin dilində “sayru” sözünə rast gəlinmir. [6, s.69]

“Sayru” sözünə “xəstə” mənasında Borçalı rayonunun Kosalı kənd şivəsində təsadüf olunur. Məsələn, Nə sağdı, nə *sayrı* [32, s.234]

Gülşəninin divanında həmçinin “sayru” sifətindən yaranmış “sayruluq” arxaik isminə də təsadüf olunur:

Eşq ilə *sayruluğun* bilməyəne sağlığın
Soraram, etsün məyin teyb ilə haziqmidür (66)

Əsrük– sərxoş

Qaçan şəbbər olur mehründən *əsrük*
Gözün kimi həmişə məsti-məxmur (89)
Gözləründən *əsrük* olur bir nəzər sərxoş görən,
Camın içən bilür oldur cami-Cəm meyخانəsi (359)

Dilimizə məxsus yazılı abidələrdə “əsrük” sözü çox işlənmişdir:

Ol şərabdan içən *əsrük* olur. [19, s.97]
Saçdılar gül suyun ol eşq *əsrügə* [23, s.46]
Ələ girməz, xanı ol *əsrükü* divanə aşiq [16, s.187]

“Kitabi-Dədə Qorqud”da “əsrük” sözündən yaranıb “sərxoş olmaq” mənasını verən “əsrükmək” feili də işlənmişdir.

Həmçinin “esrik” sifəti “üzüntü”, “esrimək” feili isə “üzülmək” mənasında Türkiyə türkcəsinin İsparta şivəsində işlənir. “Esrük” fonetik variantı isə “sərxoş” mənasında Türkiyə türkcəsinin Qars şivəsində işlənmişdir. [62]

Əsrix` Qazax dialektində “ucaboşlu qadın”, “əsrük” fonetik variantı isə “sərxoş” mənasını ifadə edir. [2, s.165]

Həmçinin bu söz bəzi toponimlərin adında da yaşamaqdadır. Məsələn, söz Qazax rayonunda yerləşən Əsrük Bayramlı kəndinin adında qalmışdır.

Ari-təmiz, pak

Hin bir qəlbi *ari*, zər kimi saf

Dağılsun nəqdi olan pakü dinar (90)

Hin bir doğru, sözlü, könli *ari*

Ki, inkar olmuya dildə iqrar (90)

Bilməzüz, ey müddəi, əql ilə *ari* nədür,

Tərki-xirəd qılıbən eşq olalı varımız (128)

Gülşəninin türk divanında “ari” şəklində işlənən arxaizm yazılı abidələrin dilində müxtəlif fonetik variantlarda da çıxış edir. Gülşəninin divanında sözün “təmiz”, “pak”, “saf” mənaları ilə yanaşı “boş”, “məhrum”, “çılpaq” kimi mənaları da özünə yer tapmışdır. “Divani-lügətit-türk”də “təmiz” mənasında olan bu arxaizmin “arı//aruğ” fonetik variantlarında rast gəlinir. Həmçinin burada “aruğ” sifətindən yaranan “aruğlık” ismi də işlənmişdir.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lügətində bu sözün “təmiz” mənasında “ari” (Bakı, Xaçmaz) və “arı” (Ağdam, Füzuli, Qazax, Şahbuz, Quba, Tovuz, Şəmkir) fonetik variantları verilmişdir. [2, s.25-26]

Müasir Azərbaycan dilində, həmçinin dialekt və şivələrimizə “arı//arı” sözü “aydan arı, sudan duru” ifadəsinin tərkibində özünü qoruyub saxlamışdır.

Uslu-ağıllı

Dəli-*uslu* olduğumu bilməzəm, heyrət budur

Dəlü kimi *uslu* halum necə fərq edüb seçər (93)

Nə dəlüyəm, nə *ushuyam* eşidilmiş degil inan,

Səyuqlər kimi sözlüyəm, nədəndir bilməzəm bilsən (253)

Gülşəninin türk divanında “us” arxaik ismindən morfoloji yolla yaranan “uslu” sifəti “ağıllı” mənasında özünə yer tutmuşdur.

Müasir türk dillərindən bəzilərinə - Türkiyə türkcəsi və Qaqauz türkcəsində “uslu” sözü eyni mənanı ifadə edən söz kimi işlənməkdədir.

Bay-varlı, zəngin

Sən Ğəniyə fəqri xəlqün zahir, ey qadir vücud,

Fəzlü cud ehsanun, ol yüzdən umar *bayü* (30)

Nerə varsam eşq əlindən, yoxsülü *bay*

Dərtlüdür, guya ki, ondan ayru şəhrü bilad (55)

Əski türkcədə, “Divani-lüğətit-türk”də “bay” sözü “zəngin” mənasında işlədilmişdir. Həmçinin DLT-də “bayü-zənginləmək”, “bayut-zənginlətmək” mənalarında verilmişdir. KDQ-da “baymaq” isə “varlanmaq”, “zənginləşmək” mənasındadır. “Bay” sözü “Kutadqu Bilik” əsərində “dili gərçək və bütün”, eyni zamanda “gözü və könlü zəngin” kimi açıqlanmışdır.

Müasir türk dillərindən Başqırd, Qazax, Qırğız, Tatar, Uyğur türkcəsində “zəngin” sözünün qarşılığı “bay” sözüdür. [62]

Bu gün Türkiyə türkcəsində “bay” sözü hörmət mənasında kişi cinsinə müraciət etmək üçün istifadə edilir. Azərbaycan dilində də hörmətli şəxslərə “bəy” deyə müraciət edilir. Bu baxımdan bu gün Türkiyə türkcəsində mövcud olan “bay” və dilimizdəki “bəy” sözünün “bay” arxaizmi ilə semantik bağlılığı olduğunu hesab edə bilərik.

Suçlu-günahkar

Odur şeytan ki, özün *suçlu* bilməz (142)

Yazılı mənbələrdə “suç” sözü və ondan yaranmış “suçlu” sözü çox işlənmişdir:

Güləndam aydır: ey şöhrəti-afaq,

Əgər *suçlu* isəm sən tanrıya bax [8, s.62]

Güləndam aytdi kim, bunun *suçu* nə?

İşi etmək gərək layiq *suçuna* [8,s.103]

Başəd ki, *suçundan* keçə, lütf eylə rəzzaq [30, s.29]

“Suç” sözü haqqında C. Qəhrəmanov yazır ki, Azərbaycan və Osmanlı dillərindəki materiallarda rast gəldiyimiz bu sözə başqa türk sistemli dillərdə rast gəlməmişik.

“Suçlu” sözü artıq ədəbi dildə müəyyən dərəcədə işləklilik qazanmışdır. Həmçinin Türk ədəbi dilində “suç” sözü “günah” mənasında işlənməkdədir.

Görklü-görkəmli

Eşq özidir dustim deyən, *görklü* yüzün görüb sevən,
Eynül-yəqin görüb inan, gəl, dusta gedələm, könül (204)
Can vermədən nedələm şəh quluna, ey könül
Dust elinə varalum *görklü* yüzün, ey könül (205)

Digər yazı nümunələrimizin dilində də “görklü” sözü işlənmişdir:

Ağca yüzlü *görklümü* oğluna alı versün [19, s.168]

Dərdimə *görklü* camalın cana dərman oldu, gəl! [30, s.118]

“Görklü” sifəti Ağdam şivəsində “görkəmli” mənasında işlənmişdir. Bu sözün digər bir fonetik variantı olan “görüklü” sözü isə Şamaxı dialektində “dəbdəbəli”, “təntənəli” mənasını verir. “Görklü” sözünün kökü olan “görk” sözü bəzi dialekt və şivələrimizdə (Füzuli, Mingəçevir, Şəmkir, Oğuz) “nümunə” mənasında işlənir . [2, s.186]

“Görk” sözü dilimizdə hazırda “görkəmli” sözünün tərkibində yaşayır.

1.2.3.Arxaik əvəzlilər

Divanın dilində işlənən arxaik əvəzlilərin əksəriyyəti sual əvəzliləridir. Bununla yanaşı arxaik təyini əvəzlik və işarə əvəzliyinə də təsadüf edilir.

Kəndü- özü

Aşiq oldur ki, *kəndü* muradını tərək edüb,
Məşuqun muradı pəs onda hüsul ola (38)

“Orxon-Yenisey” abidələrində “kentü” şəklində işlənən “kəndü” əvəzliyi ədəbi-bədii mənbələrimizin dilində də geniş yayılmışdır:

Kəndü əslim, kəndü köküm sımağım yoq! - dedi. [19, s.156]
Cümləsi məst eylədi, *kəndi* xumar oldu yenə [30, s.54]
Kəndü lütfindən yaratdı aləmin mövcudini,

Cümlənin məqsudi şahdır, istivası xandadır? [16, s.95]

“Kəndü” əvəzliyinə “öz” mənasında Dərbənd dialektində təsadüf edilir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində “kəndi” ilə yanaşı “gəndi” (Qazax, Şəki) fonetik variantına da rast gəlinir. [2, s.179]

Kökü “kəndi” olan bu söz hazırda Türkiyə türkcəsində qalmaqdadır.

Nişə-niyə

Nəfsini öldürmədin, xirqəvü tacın qəra.

Nişə geyər dutuban diri ikən ona yas (147)

Nişə qorsan həqq evinə girə batil fikrini,

Çün mülki-kərəm ol evə k ola şeytani. könül (207)

Nasihə degüz *nişə* mane olur yanmama,

Çünkü həvadan degil eşq ilə gər yanarəm (239)

“Nişə” sual əvəzliyi Gülşəninin divanında olduqca çox işlənmişdir. Həmçinin digər yazılı abidələrimizdə də “nişə” sual əvəzliyi işlək olmuşdur:

Kəsmədi məndən səri-kuyində azarın rəqib,

Ey Füzuli, cənnət içrə *nişə* yox, derlər əzab? [13, s.69]

Həzl eylədim ol dəm afitab

Kim, *nişə* götürdü bu niqabı? [16, s.325]

Dilimizin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına, əsasən, sait ilə bitən bir söz, sait ilə başlayan ikinci birləşdiyi vaxt əksər hallarda ikinci sözün ilk saiti düşür. “Nə” və “nə üçün” sözlərində də proses eyni qayda ilə getmiş, eyni zamanda səs dəyişikliyi (ç-ş) olmuşdur. Bu xüsusiyyətin uzun müddət qalması ancaq danışıq dilinin təsiri kimi izah edilə bilər.

Nöşün-niyə

Nöşün şərərü ab edərsən özün,

Əsəm əbkəmsifət cəhl ilə aqıl (210)

“Nöşün” əvəzliyi “Bəxtiyarnamə”də, M.P.Vaqifin dilində də geniş şəkildə işlənmişdir:

Onunla sən *nöşün* nasaz olubsan [12, s.78]

Nöşün oldu pəşiman,qıldı fəryad [12, s.83]

Nöşün məndən xəyalını kəsibsən? [39, s.76]

Danışiq dili xüsusiyyəti olan bu söz Bakı, Şamaxı dialektində “nə üçün” mənasında işlənmişdir.

Qanı– hanı

Ey cigər dərdinə dərman istəyən, əqlün *qanı*
Ögülürmi şol yara kim, anı mərhəm yandırur (72)
Qanı Xosrov, *qanı* Kişvər, *qanı* Sam
Bəlməz birinin uci-bucağı (376)

“Qanı” əvəzliyi digər yazılı abidələrimizdə də geniş şəkildə işlənib:

İki vardın, bir gəlürsən, yavrım *qanı*? [19, s.85]
Zühur eylədi cümlə əşyada həq,
Qanı bir bəsirətli, açıqnəzər. [30, s.240]
Ey deyən “qeyrə könül vermə”, *qanı* məndə könül,
Səri-zülfündə olan bəxti-qəradən qeyri? [16, s.295]

XVIII əsrə qədər “q” səsi əsasən işarə əvəzliyi olan sözlərin əvvəlində “h” səsini əvəz etmişdir. [6, s. 84]

Dialekt və şivələrimizdə isə k//q elementləri ilə işlənən sual əvəzlərinə rast gəlinmir.

Xaçan- nə vaxt

Olub məsti-xəyalun, unuduram
Özüm, *xaçan* önümə düşürür eşq (166)
Nedim, ey Gülşəni, eşqü məhəbbət dilidir nitqin,
Xaçan kim ikisiz birə bəyanun tərcüman etsəm (264)
Günəş kimi yüzün münkir gözün açub *xaçan* görə,
Qara gündür çü aydınlıx anadan doğmacə korə (322)

“Xaçan//xəçən” sual əvəzliyinə klassiklərimizin dilində də rast gəlinir:

Xaçan kim görsə ol bədxu məni-bədrüzi-bədhali [18, s.133]
Xaçan bülbül durar gülşəndən ayru? [16, s.169]
Xəçən fasiqlə mömin bir olisər

Ki həmdəm müsłimi ərənisi (361)

Boyun meracini görüb ərərçi qəd çəkər Sidrə

Sənün qədün tək uzuni *xəçən* nazik miyan idi (362)

Ümumiyyətlə, yazılı abidələrimizin dilində işlənən bu tip əvəzlilərin əvəzlilərin əsasında *xa//qa* elementləri durur. Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzlilik əsaslarında olan ilk *x//q* samitləri təxminən XV əsrdən başlayaraq “h” samiti ilə əvəzlənməyə başlayır. “H” samiti bu gün də bir çox sual əvəzlilərinin başlanğıcında öz mövqeyini saxlayır: haçan? hansı? hanı? hara? [37, s.10] “Xaçan” arxaik əvəzliyi bu gün “haçan” fonetik formasında daha çox şifahi nitqimizdə işlənməkdədir.

Şol- o

Yüzünə can fəda qılmışuz belə,

Şol məyyidlə Gülşəniyə aşinaləriz (139)

“Şol” işarə əvəzliyi nisbətən uzaq, yəni orta məsafədə duran əşyaya işarə etmək məqsədilə işlənən əvəzlilik olmuşdur. Bu əvəzlilik digər yazılı mənbələrimizdə də işlənmişdir:

Gəlün, varalım, *şol* yigidi tutub gətürələm [19, s.34]

Şol ulu xoca ki gəlmişdi bunda

Qatu hörmətlidir atan qatunda [8, s.47]

Bindi *şol* saat altmış bin ər,

Götürübən tiğü ələm, səncaqlər [23, s.119]

“Şol” əvəzliyi “üş”, “uş” işarə əvəzliyindən və “ol” şəxs əvəzliyinin birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Türkiyə türkcəsi, Türkmən türkcəsi, Uyğur türkcəsində “bu” mənasını ifadə edən, “şol” sözündən yaranmış “şu” sözü işlənir.

1.2.4.Arxaik feillər

Gülşəninin divanında arxaik feillər çoxluğu ilə seçilir. Bu feillər, əsasən, quruluçca sadə və düzəltmə feillərdir.

Aldamaq-aldatmaq

Hiylə qılıbən tülkü kimi *aldama* xəlqi,

Çün kərkəsi-nəfsün anun ilə tülək olmaz (122)

Aldayub vaiz bəni, fərdayə satmə kim, bu gün

Yarın olan cənnət ilə hürri ğılman bulmuşam (244)

Nedəm bənlik bəni yoldan qoyupdur,

Oyalandurubanu *aldayupdur*. (327)

Zali-cəhan aşıqi al edüb *aldayamaz*,

Rüstəmi-eşqün nədər əhli-xirəd Zalin (364)

“Aldamaq” feili “hiylə, yalan, kələk” mənasını verən “al” ismindən yaranmışdır: *al-da*. Müasir dilimizdə bu sözdən yaranan “aldatmaq, aldanmaq” kimi sözlər sadə hesab edilir. Müasir dilimizin dialekt və şivələrində (Qazax, Bərdə) də “al” sözü “hiylə, yalan” mənasını verir.

Bəzi müasir türk dillərində “aldatmaq” mənasını verən sözlər işlənməkdədir. Müasir Uyğur dilində “al” sözü “hiylə” mənasını verir, bu sözdən yaranmış “aldımaq” feili isə “aldatmaq” mənasında işlədilir: hesaptin *aldımaq*- hesabda aldatmaq [56, s.11]

Müasir Türkmən dilində “alda” feili də “aldatmaq” mənasında işlənir: ol meni *aldadı*. Bu dildə “aldav” ismi isə yalan, hiylə mənasındadır. [61, s.28]

Bulmaq- tapmaq

Mə'nin için surət olan mavü tin

Buldu həyat ilə dəmi-əsfıya (31)

Necə kim qəmdən dilərəm könlümi qılmax fərəc

Diləməz vərthəmligindən istəyüb *bulmax* fərəc (53)

Bulubdur Gülşəniyə Rövşənidən

Ki, gündən rövşən anun sayəsidir (60)

“Bulmaq” feili DLT və KDQ'dan bəri ədəbi-bədii dil nümunələrimizin dilində tez-tez rast gəlinən qədim feil formalarından biridir və XVIII əsrə qədər olan yazı nümunələrində işlənmişdir :

Bulursam, buldum; bulmaz isəm, Tanrı verdi, Tanrı aldı.[19, s.87]

Həyati-cavidan *bulduq* ləbindən,

Məgər cənnati-ədnin kövsərisən. [30, s.161]

Müşkül oldu çünki yol *bulmaq* onun imkanına [39, s.180]

Müasir dilimiz üçün tamamilə arxaıkləşən bu söz müasir Türk ədəbi dilində “tapmaq” mənasında işlənməkdədir.

Qılmaq– etmək

Ey könül, eşqün bəni divanə qəldə aqibət,
Bilgümi əql əhlinə əfsanə *qıldı* aqibət (44)
Qılma derəm Gülşəniyə aşikarə sirrini,
Anlanılmaz çünki sirdən etdigün izhar məst (46)
Dili dilbərdən istə dil dilərsən,
Dilə verib rəvan, gəl, tərkinə *qıl* (209)
Altısını *qıl* təmam, surəti-məni məqam
Şeş cəhətə bir imam necə olur soraram (236)

“Qılmaq” feili “etmək” mənasında tərkibi və ya müstəqil kimi bir çox türkdilli mənbələrdə işlənmişdir. Bu söz, əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərlə işlənməklə mürəkkəb feil əmələ gətirmişdir.

İki rikət namaz *qıldı*, atına bindi. [19, s.114]
Nələr *qılıb* görün bu çərxi –qəddar
Qılır dərdə necələri girifdar [16, s.48]
Zakirəm, sinəmi sipər bəlaya,
Qılmışam, at oxun, pənəh xudaya [42, s.202]

“Etmək, eləmək” mənasında “qılmaq” Bakı dialekti, İsmayılı rayon şivələri, Cəbrayıl keçid şivələrində müstəqil deyil, mürəkkəb feil daxilində işlənir : *çarə qılmaq, hörmət qılmaq, təhər qılmaq, rəhm qılmaq* və s. [33, s.12]

Qeyd edək ki, “qılmaq” feili dilimizi üçün tamamilə arxaıkləşmiş hesab olunsa da, hazırda “namaz qılmaq”, “çarə qılmaq” və s. sözlərinin tərkibində ədəbi dilimizdə yaşamaqdadır.

“Qılmaq” feili hazırda Türkiyə türkcəsi, Özbək türkcəsi, Uyğur türkcəsində köməkçi feil kimi işlənməkdədir.

Uyğur türkcəsində isə “qıl” feili ən işlək sözlərdən biridir: oqutuvçılıq *qıl* – müəllimlik et, hucum *qıl* –hücum et, yamanlıq *qıl*-pislik et və s. [57, s.55]

İrişmək- çatmaq, yetişmək

Naqis qalib kəmalə *irişməz* yolun əri,
Övrət kibi ki, rəhbəri-naqis üqul ol (38)
Cəhanda möhnət olandan nə varsa,
Bana dərdündən, ey mah, *irişübdür* (76)

Digər yazılı abidələrimizin də dilində fəal işlənmiş “irişmək” sözü “çatmaq”, “yetişmək” mənasındadır.

Quba dialektində bu söz “vuruşmaq”, “dalaşmaq”, “mübahisə etmək” kimi fərqli bir mənada işlənir.

Xaçmaz dialektində isə “irişmağ” şəklində “yersiz, şit-şit gülmək” mənasında işlənir.

M.Cavadova haqlı olaraq qeyd edir ki, “irişmək”lə bu gün dialektlərdə işlənən “irişmək” arasında heç bir semantik əlaqə yoxdur. Əslində “irişmək” sözünə zaman keçdikcə “çatmaq”, “yetişmək” mənasından başqa dialektlərdə işlənən digər mənaları əlavə olunmuşdur.

Müasir türk dilində “çatmaq”, “yetişmək” mənasında, “irişmək” arxaizminin fonetik variantı kimi “erişmək” feili vardır.

Varmaq- çatmaq

Rövşənidən özgə Gülşəni zikrün degüz
Vardı, gördü, çünki oldur ibtidavü intəha (33)
Gülşəni deməz *varmasa* eşqə,
Çün məsa onda həm səbah olmaz (136)
Ölübən dirilü bu gün dünyadan axirətə
Görməgə danlayı bu gün *varubani* gəlmədim (232)
Könül geyrət qılır dildarə bəndən
Anunçün gizlü *varur* yarə bəndən (287)

“Varmaq” sözü türkdilli abidələrin dilində çox rast gəlinən qədim feillərdəndir. Gülşəninin divanında “varmaq” arxaik feili “getmək”, “yetişmək” mənalarında işlənmişdir.

Qədim “bar” feili b>v hadisəsinə məruz qalaraq “varmaq” şəklində işlənmişdir [11, s.246].

Demək olar ki, dilin inkişafının bütün mərhələlərində “varmaq” sözü ədəbi dil materiallarının dilində işlənmişdir.

Mən qanlı kafir elinə *varmadım* ol *varmış*,mana baş gətürmüş ola. [19, s.104]

Şəha, bu doğru yola *varmaq* üçün

Sənin tək rəhnüma istər Xətayi. [16, s.325]

Üç yaşından beş yaşına *varanada*

Yenicə açılmış gülə bənzərsən [20, s.343]

Vara-vara artdı zülmü sitəmin,

Bilmədim, sonradan nə xəyal etdin [39, s.90]

Bu söz müasir dilimiz üçün arxaik şəkil olsa da, hətta müasir dövr şairlərin dilində də işlənmişdir:

Gəl duraq yanaşı xəyala *vara*q;

Bizə layla desin suların səsi [40, s.204]

Müasir Azərbaycan dilində “varmaq” sözü yalnız mürəkkəb feillərin tərkib hissəsi kimi yaşamaqdadır: var-gəl etmək, fərqiə varmamaq, əhəmiyyətinə varmamaq və s.

Müasir dilin dialekt və şivələrində də “varıf get” şəklində müşahidə olunur.

Hazırda Türkiyə türkcəsində “varmaq” sözü “çatmaq” mənasını ifadə edir.

Usanmaq- bezmək

Bir nəfəsdə yüz bəlasın çəkmədin eşqün, nedim?

Çün *usanmaz* könlüm ondan çəkübən yüz bin bəla (37)

Eşqün bəlasın çəkübən səbr eyləgil Əyyubvəş,

Demə bəladan *usanup* eşq ilə bizar olmuşam (240)

Nedəm dərdim tükənməz eşq əlindən,

Deyən dərdin *usanmaz* eşq əlindən (270)

“Usanmaq” Gülşənin divanında digər yazılı abidələrdə olduğu kimi “yorulmaq”, “bezmək” mənasında işlənmişdir:

Bəylikdən *usanmadım*, igidlikdən doymadım. [19, s.243]

Çin nəfəsindən bezdi can, ənbərdən *usandı* könül [30, s.201]

“Usanmaq” sözü müasir dilimiz üçün işlək olmasa da, Füzulinin “Məni candan usandırdı” misrası hamı tərəfindən başa düşülür.

Şərur şivəsinə usana gəlməx` sözü “usanmaq” mənasında işlənməkdədir.

Əsrümək– sərxoş olmaq

Vəhdətin camindən olmuş kəsrət *əsrüip* sərbəsər (45)

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə bu feilin kökü “əsri” sözüdür. M.Kaşğarlının lüğətində, “Kutadqu bilik”də bu söz “pələng” mənasında, Yenisey abidələrində isə “əsrük”, “həyəcanlı” mənasında işlənmişdir [10, s.72]. Gülşəninin divanında və digər yazılı nümunələrdə isə “sərxoş olmaq” mənasında işlənmişdir.

Gözlərin sevda meyindən *əsrimişdir*, qan edər. [30, s.285]

Bizə saqi dolu sundu qədəhni,

İçübən *əsrüyib* olax divanə. [16, s.188]

Müasir dilimiz üçün isə bu söz tamamilə arxaıqlaşmışdır.

Cizginmək-fırlanmaq, dolanmaq, dövrə vurmaq

Nöh fələk bir cam içübən *cizginür* leylü nəhar,

Gücə-gündüz dövrə girüb döyünər tərrar məst (46)

Soraram sərgəştə, bəndən kimsənə gördüm deməz

Cizginən dövrədən özgə gecə-gündüz sərbəsər (93)

Yeddi gün *cizginübən* yer yüzünə leylü nəhar

Nə dilər seyr edübən gərdişi-təkrar nədür (99)

Əsasən, orta əsr yazılı mənbələrimizdə geniş yayılan “cizginmək” feili “çizginmək\\cizginmək” fonetik variantlarında eyni mənanı ifadə etmişdir:

Çizginir dər girdinə, sürtər üzünü daşinə. [30, s.51]

Kimin əmrilə çizginir fələklər? [16, s.230]

Bir od oldum, *cizginən* çevrəmdə olmazmı kəbab? [13, s.69]

Azərbaycan dili dialekt və şivələrində bu sözə rast gəlinmir.

Müasir Azərbaycan dili üçün tamamilə arxaik hesab olunan “cizginmək//çizginmək” sözü “Derleme sözlüğü”ndə “çizgenmek” (bir şeyin ətrafına dolanmaq) və “çeğzinmek” (ləngimək, ağır hərəkət etmək) şəklində verilmişdir.

“Tarama sözlüğü”ndə isə “dolanmaq” anlamında “çiğzinmək, çevzinmək, çiğrinmək, çezginmək” və s. kimi verilmişdir.

Aritmaq- təmizlənmək

Arit, ey dil, könül evini candan,
Çu dilbər girübən arayasıdır (60)
Könül güzgüsünü əqlün pasından
Aritmadın rəvam sildürmək olmaz (131)

“Aritmaq” sözü “arı//ari”sifətindən yaranmış arxaik feildir. DLT-də və bir çox mənbələrdə “təmizləmək” mənasında işlənib:

Ol tarıǵ *arittı* [45, s.252]

Öldür nəfisini, şeytandan *arıt* [16, s.332]

Bəzi dialekt və şivələrdə (Quba, Xaçmaz, Qazax, Şəki) “arıtmaq” “təmizləmək” mənasını ifadə edir. İmişlidə isə “arımmağ” şəklində “təmizlənmək, bəzənmək, yuyunmaq” mənasında işlənir. [2, s.26]

Çimçişmək– ürpəşmək

Göz səgriyüb, oynar yürəgüm mehr ilə hər dəm,
Tən *çimçişübən* canə rəvandan xəbər eylə (61)

Bu söz Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində “ürpəşmək” mənasını ifadə edir: Limon görəndə ətim *çimçəşir*. [9, s.71] Şuşa dialektində isə çimçəmməx` şəklində “iyrənmək” mənasında işlənmişdir. [2, s. 102]

Bilişmək– tanış olmaq

Eşq ilə *bilişübən* əql ilə yad olmayan
Olmaz imiş aşına eşq ilə biganədür (66)
Eşq ilə alışanun, yad ilə *bilişənün*,
Vəhdətə ulaşanun kəsəti biganədir (67)
Eşq ilə *bilişəli* əqlimə yad olmuşam,
Ğəm yer ikən əql ilə, eşq ilə şad olmuşam (229)

Bu divanda “bilişmək” sözü “tanış olmaq” mənasında işlənir. Xətəinin dilində “bilişmək” mənasında olan bu söz “bilis olmaq” şəklində tərkibi feil kimi işlənmişdir:

Yad ilə *bilis* olunca aşına əldən gedər. [16, s.88]

Ulaşmaq- qovuşmaq, rast gəlmək , çatmaq

Kimə deyim tükənməz dərdi səndən

Ki, cövründən canumə *ulaşubdur* (76)

Diləsən vəslinə irmək, hicrət et bəndən rəvan,

Üzülüb özündən ol dəm mehr ilə eşqə *ulaş* (155)

Verəldən başumi sevdayi-eşqə

Ulaşdum gülğüli-qovğayi-eşqə (312)

Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da, DLT`də və əksər yazılı mənbələrimizdə də eyni mənada işlənmişdir:

Ulaşuban sular daşsa, dəniz dolmaz. [19, s.19]

Həqin dostunu bilgil dost olasan,

Şaha *ulaşuban* peyvəst olasan. [16, s.229]

“Ulaşmaq” fonetik variantında bu söz bəzi dialekt və şivələrdə (İmişli, Kürdəmir, Mingəçevir) “qarışmaq, qoşulmaq” mənasında, “ulğışmaq” formasında isə Laçın şivəsində isə “birləşmək” mənasında işlənməkdədir: Sizinən *ulğışdığım* gün dağıleydi.

Müasir dilimiz üçün arxaikləşən “ulaşmaq” sözü müasir Türkiyə türkcəsi və Uyğur ədəbi dilində “yetişmək, çatmaq” mənasında işlənməkdədir.

Gözətmək– müşahidə etmək

Kəlb derəm görəcək talibini dünyanun

Çünki köpək kimi ol leş *gözədübən* gəzə (94)

Keçən haluni anmağıl, gerü gələb ələ girməz,

Gözətmə gələcək halun olub hal əhli, ey qafil (192)

Yaqından açmayan gözün məhəbbət vəchini görməz,

Dönübən *gözətən* edər ana şəkdən güman ilə (331)

Görə bəbəklərin sanub sanma haluni, *gözət*,

Gülər düşüm deyüb o nəzərdaşum üstünə (334)

Gülşəninin divanında işlənən “gözətmək” feilinə XVI əsrdən əvvəlki qədim abidələrin dilində təsadüf etmək olar. [16, s.73]

Ey könül, yarı istə, candan keç,

Səri-kuyin *gözət*, cəhandan keç! [13, s.87]

Qədim türk dillərində “gözləmək, qorumaq” mənasında işlənmiş “gözətmək” feili bu gün xalq danışığı dilində mühafizə edilmişdir: Uşağı soyuqdan gözlə, yəni qoru. Həmçinin “gözətçi” sözü, habelə xalq danışığı dilində olan “gözəttmək” sözü “gözət” kökünün qorunduğu yeganə sözlərdir. [22, s.125]

Müasir türk dilində “gözətləmə” “xəbərsiz şəkildə kimisə, nəyisə müşahidə etmək” mənasında işlənmişdir.

Sunmaq-təqdim etmək, uzatmaq

Tərk edə dünya işin, fikr edübən təşvişin,

Şiritübən *sunmagil* əl balinə, ey könül (205)

Candan dilümi yandıran, dağ urubanu gündürən,

Tutuşduruban *sunduran* bilsəm nədəndür, bilməzəm (251)

Fələk kimə yedürdi bir qaşuq bal

Ki, sonra *sunmadı* tas ilə ağı (376)

Gülşəninin divanında “sunmaq” feili “uzatmaq, təqdim etmək” mənasında işlənib:

Meydən əgərçi tövbə verir el Füzuliyə,

Ey sərɤ, sən qədəh *sunar* olsan, rəvan içər. [13, s.120]

Gülə əl *sunmasın*, ol kim tikənindən üşənür

Ki, bu həmrə gülünün xarinə xəncər dedilər [38, s.302]

Bu sözə dialekt və şivələrimizdə rast gəlinmir. Müasir türk dilində “sunmaq” sözü leksik-semantik müstəqilliyini saxlamışdır. Həmçinin “sunmaq” sözündən yaranıb “aparıcı, təqdim edən” mənasını verən “sunucu” sözü Türkiyə türkcəsində ümumişlək sözlərdən biridir.

İmrənmək-sevmək, istəmək

Ey könül, yövmi-vücudin görmədən leylən ədəm

Ağ-qəradən bu cəhanun zövqinə *imrənməgil*

“İmrənmək” feilinin KDQ`da “həvəsimək”, Radlovun lüğətində isə müxtəlif fonetik variantlarda “istəmək, arzulamaq, nəvaziş göstərmək” mənalarında işləndiyi göstərilir. [41,s. 81]

İmrəmməx` sözü bəzi şivələrdə (Gədəbəy, Daşkəsən, Qazax, Karvansaray) “balasını istəyərək səs çıxarmaq (inəklərdə)” mənasını ifadə edir.

Türk dillərindən hazırda Türkiyə türkcəsində işlənən söz “qibtə etmək, həvəs etmək” mənasındadır.

Göymək-yanmaq

Bəla nari qılur hər xami püxtə,
Nedim ol odə yanub *göyəməzəm* (217)

“Göymək” Mahmud Kaşğaridə “yanmaq, yaxılmaq” mənasında işlənmişdir: otunq *köydi* –odun yandı.

Nəsiminin dilində bu söz “göyünmək” fonetik formasında işlənir:

Gəhi susayiban bağı *göyünmiş*,
Gəhi bəhri olub, bəhrə təladur (443)

Müasir dilimizdə “göymək” kökündən yaranan “göynəmək” sözü “yanmaq, sızılmaq” mənasında işlənərkəndir.

Ağmaq-yüksəlmək, ucalmaq

Eşq ilə qılsam üruc yerdən *ağuban* gögə,
Kürsi qılub rəqri-fəm ərşi-sərir eylərəm (230)

“Ağmaq” sözü qədim yazılı abidələrdə də təsadüf edilmişdir:

Şahin pərvaza *ağdı*. [19, s.152]

Füzuli rayon şivəsində “ağmaq” “çıxmaq, qalxmaq” mənasını ifadə edir [2, s.15]

Bu gün “ağmaq” feili müasir dilimizi üçün arxaikləşsə də, “ağ eləmək” ifadəsinin tərkibində qalmışdır.

İlətmək-çatdırmaq, aparmaq, yetişdirmək

Nedəm könüldən özgə bulamazam
Ki peyğam *ilətə* gizlü yarə bəndən (278)

Gülşəninin divanında “aparmaq, çatdırmaq” mənasında işlənən “ilətmək” sözünə digər yazılı abidələrimizin də dilində rast gəlirik:

Vardılar kömləgi Banuçiçəgə *ilətdilər*. [19, s.62]
Yarı qıl, torpağım, *ilət* anda kim, yar andadır. [30, s.202]

Füzulinin divanında bu feil “ilətmək//iltirmək” şəklindədir:

Dil çəksə, nola, canü tənə xaki-kuyinə,

Xarü xəş *iltər* onda ki, quş aşıyan tutar. [13, s.104]

Dialekt və şivələrimizdə “ilətmək” feilinin izlərinə rast gəlinmir.

Türk dillərindən Türkiyə türkcəsində işlənən “ilətmək” sözü də eyni mənədadır.

Şaşmaq-heyrtlənmək, çaşmaq

Nə sevdadur başuma bilməzəm

Ki, əqlüm eşqün ilə *şasırubdur* (76)

Könlüm içində nabəşir, qeyzi qəzən kimi dəşir,

Usum gedüb, əqlim *şasıır*, bilsəm nədəndür, bilməzəm (251)

Divanın dilində işlənən “şaşmaq” yazılı mənbələrimizdə də rast gəlirik:

Mənim dəxi içində bir aqlı *şasımış*

Biligi yetmiş qoca babam var [19, s.36]

Məst olub aqlını *şasırdı* sirdən [16, s.37]

“Şaşmaq” sözünü həm semantik, həm də səs tərkibi baxımından (ç>ş əvəzlənməsini nəzərə alaraq) müasir dildə işlətdiyimiz “çaşmaq” sözünün qədim fonetik variantı kimi qəbul edə bilərik.

Oyalanmaq-əylənmək, vaxt keçirmək

Eşq ilə yola girən məqsudinə irişür

Oyalanan əql ilə həzrə yerə duruşur (71)

Əql oyalar çün səni, eşqə düşürgil anı,

Oyalatub qılmagil hal qalinə, ey könül (205)

Oyalanub nəfsimiz candan şirin der dadan,

Gəl zövq ilə, ey könül, andan ləzzət dadalum (254)

Nədəm bənlik bəni yoldan qoyupdur,

Oyalandurubanu aldayupdur. (327)

Yazılı abidələrimizin dilində demək olar ki, işləməyən bu sözə Gülşəni divanında təsadüf edilmişdir. “Oyalanmaq” Türkiyə türkcəsində bu gün daha çox “vaxt keçirmək, məşğul olmaq, gözləmək” mənalarında işlənməkdədir.

Doylamaq-doydurmaq

Elmi-ləduun nemətin ləzzət ilə zövq edüb,
Şövq ilə talibləri zövqüm ilə *doylaram* (212)

Gülşəninin divanında “doylamaq” sözü ilə eyni mənanı verən “toylamaq, döyləmək” sözü də paralel olaraq işlənmişdir:

Mərifətün nemətin şövq ilə yedürməgə
Zövq edübən dadalı xəlqi cəhan *toylaram* (212)
Elmi-ləduun nemətin zövq edübən dadalı
Şövq ilə talibləri zövqüm ilə *döylərəm*(233)

“Toylamaq” sözüne “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də təsadüf edilir. Burada da bu söz “doydurmaq, yedirib-içirmək” mənasını verir:

Daş Oğuz bəglərinə ağırlıq edüb *toyladı* (165)
Qanlı Oğuz bəglərin *toylayayım* (30)

Ürünmək

Ürünübən ayrı bəhrə gözlərimün yağmuri
Qərş edür seylin rovandən aləmə tufan edüb (42)
Ey bixəbər, bu dəmdən həyy olmuyan dirilməz,
Diri sanub *ürünən* ölüluği bilinməz (145)

1.2.5.Arxaik zərflər

Divanda işlənən arxaik zərflər, əsasən, zaman zərfləri və tərzli hərəkət zərfləridir.

Dün- dünən, gecə

Bir deməzəm yüz bəlasın göndərər dövran *dünə*,
Kəndü kimi gərmiş ilə tayəyi-heyran edüb (42)
Toldurma hüubət ilə qarnuni *dünü* gün
Adəm bədəni məzbələ için tək olmaz (122)
Bəni bir Leyli Məcnuni qılaldan eşidün buni,
Seçəməzəm *düni* günü, nedim den, bilməzəm nedim (252)

Gülşəninin divanında “dün” sözü həm “dünən”, həm də “gecə” mənasında işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələri və DLT`də “tün” fonetik variantında “gecə” mənasında işlənmişdir KDQ`da, Xətəidə də “dünən, gecə”, Füzulidə “gecə”, S.Ə.Şirvanidə “dünən” mənasında işlənib:

Üç gün *dünli*-günli yortdı [19, s.149]

Düşdə gərdü dün Xətayi, yar olubdur həmdəmi [16, s.31]

Dün sual etdi bir nəfər cahil –

Ki, qəzətdən nədir bizə hasil? [36, s.57]

Ədəbi dilimiz üçün arxaikləşsə də, “dün” sözü XX əsrin yazıçı və şairlərinin dilində işlənmişdir:

Nəsibim oldusa bu ahu-vaylar,

Dün gecə əl verib bahara yaylar [40, s.30]

Dün şövq ilə mədənləri gəzdik

Çox baxdı buruqlar bizə dik-dik [29, s.108]

Bu gün dilimizdə işlənən “dünən” sözü də “dün” sözü ilə bağlı olsa da, artıq “dün” asemantikləşmişdir. Türkiyə türkcəsində isə “dün” sözü “dünən” mənasını ifadə edir.

Uru- dik

Qiyamət dilsən, ey sərvqamət,

Uru tur kim, qopa xəlqə qiyamə (42)

Dur *uru* yol yarağın, ey könül, eylə güzin,

Susuz girüb ol yola aclığı zar edəlüm (254)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da “uru” arxaik tərz-i-hərəkət zərfi eyni mənada işlənmişdir:

Oğlan sərmərdi *uru* durdı [19, s.151]

Dialekt və şivələrimizi isə bu sözə rast gəlinmir.

Danla-sabah

Ey bixəbər, bu gündən danla yarağını qıl,

Diri ikən ölənə *danla* bu gün olur bil (199)

Bu gün verüb hesabın *danlaya* qoma der, çün

Mürsəllərin ulusu eşidüb olma ğafi (200)

Danla denüb istənən gün bu gün imiş anladım,

Anun için qoymazam bən bu günimi yarinə (320)

“Danla” arxaik zaman zərfi dilimizin yazılı mənbələrində də eyni mənada-
“səhəri gün, sabah” mənasında işlədilmişdir.

“*Danla* qızını mana verərsən”,- dedi. [19, s.109]

Bu günün fürsətin *danlayə* verən

Yolunda cahilü nadan degilmi? [16, s. 201]

Bəzi dialekt və şivələrdə (Bakı, Göyçay, Meğri, Mingəçevir) “danla” sözü
“danna” fonetik variantında “sabah” mənasında işlənməkdədir. [2, s.116]

“Danla” sözünün kökü olan “dan” sözü ədəbi dildə “dan yeri” birləşməsində
yaşamaqdadır.

FƏSİL II. SEMANTİK VƏ QRAMMATİK ARXAİZMLƏR

2.1. Semantik arxaizmlər

Arxaizmlərin bu növü tarixən öz ilkin formasını, yəni səs tərkibini saxlamış, ancaq ilkin mənasını itirmiş olan sözlərdən ibarətdir. Bu sözlər semantik cəhətdən inkişaf edərək tədricən dəyişilmişdir. Tarixən ümumi cins bildirən sözlər həmin cinsə aid olan növlərdən birini bildirə bilmişdir. Bu hadisə mənənin daralması da adlandırıla bilər. Lakin mənənin daralması hallarına yazılı mənbələrimizin dilində bir o qədər də çox rast gəlinmir.

Gülşəninin türk divanında da bir neçə semantik arxaizmə rast gəldik:

Yaxmaq- yandırmaq

Mavü mənləkdən qaçub, bənlə olandan keçüb,

Eşq ilə gözün açub, istədügin yüzi *yax* (54)

Nedəm eşq odi candan taşra düşməz,

Rəvandan özgə ol od nəsnə *yaxmaz* (125)

Könül gəncinə gəncin qoməsincə

Qılubən bəllü söz ayəsi *yaxmaz* (126)

“Yaxmaq” sözü Gülşənində müstəqil söz kimi “yandırmaq” mənasında işlənmişdir. Bir çox yazılı abidələrimizin dilində də bu söz “yaxmaq”, “yakmaq” və ya “yaqmaq” fonetik şəklində eyni mənanı ifadə etmişdir:

Sarı donlu Selcan xanım köşkdən baxar,

Kim ona baxsa, eşqiylə oda *yaxar!* [19, s.254]

Odlarə salıb fərağət əhlin,

Yaxıb cigərin kəbab edən eşq. [16, s.257]

Yaqdım tənimi vəsl günü şəm, tək, əmma,

Bil kim, bu tədarük şəbi-hicranın üçündür. [13, s.114]

Bəzi dialekt və şivələrdə (Çənberək, Dərbənd, Karvansaray) “yaxmaq” sözü “yandırmaq” mənasında işlənməkdədir. [2, s.537]

Bu sözə müxtəlif türk dillərində də rast gəlinir.

Hazırda Türkiyə türkcəsində “yakmaq” fonetik variantında bu söz “yandırmaq, alovlandırmaq” mənasını ifadə edir.

Qaqaz türkcəsində “yakmaa” fonetik variantında “yandırmaq” mənasını bildirir: Gün *yakeer*.

Türkmən türkcəsində də “yakmaq” sözü eyni mənada işlənir: *Yakıp* sen içimi daşımı [61, s.670]

Uyğur türkcəsində “yaqmaq” “yandırmaq” mənasında işlənir. [56, s.571] Həmçinin bu sözün bəzi türk dillərində məsələn, Uyğur və Türkmən türkcəsində digər bir mənası da “sevmək, bəyənmək, xoşuna gəlmək” mənaları da vardır: Uning sözi manga *yaqti* (uyğurca) – onun sözü xoşuma gəldi. Həmçinin Türkcə Etimologiya Lüğəti “yakmaq” sözünün “sevgi” anlamında müstəqil söz kimi “etkilemək”, yəni “təsir etmək, xoşuna gəlmək” mənasını da vermişdir.

“Yaxmaq” sözü “yandırmaq” mənasında müasir dilimizdə məcazi mənada işlənən “oda yaxmaq”, “yandırıb-yaxmaq”, “könlünü yaxmaq” sözlərinin tərkibində qalmışdır.

Ər-igid

Naqis qalib kəmalə irişməz yolun *əri*,
Övrət kibi ki, rəhbəri-naqis üqul ola (38)
Bütdür diləgi eşq *ərinün* şəthü kəramət,
Simurği-həvadan dilək için sinək olmaz (121)
Eşq *ərinin* xirqəsi olmaz imiş çul, pəlas,
Yolunu urmaz imiş hər nə geyərsə libas (147)
Dutğıl bir *ərin* ətəgin, kilətə səni Həqqə dəgin,
Sevər isən işün yegin, gəl xidmət et ərənlərə (318)

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “ər” sözü geniş şəkildə işlənərək “igid, qəhrəman” mənasını vermişdir:

Bu qədər işdən qorxan yigitmi olur?
Alp *ərə* qorxu vermək eyib olur. [19, s.106]

“Divani-lüğətit türk”də “ər” sözünün “olmaq, var olmaq” kimi mənaları olmuşdur: Ol andağ *ərdi*- o elə oldu, elə idi. Bu söz öz izini bu gün “idi, imiş” hissəciklərində qoruyub saxlamışdır. “İdi, imiş” sözlərinin qədim şəkli irdi//erdi, ermiş//irmiş sözləri olmuşdur. Sonralar burada eliziya hadisəsi baş vermiş, sözlərdəki “r” səsi zəifləyib düşmüşdür.

“Ər” sözü müasir dilimizdə ilkin mənasından uzaqlaşaraq ailə zəmnində işlədilən “ər-arvad, ərə getmək” ifadələrinin tərkibində “kişi” mənasında işlədilir.

Müasir türk dillərindən Uyğur türkcəsində “ər” sözü “kişi” mənasında, Türkmən türkcəsində “həyat yoldaşı” mənasında, “er” Özbək türkcəsində “sevgili, həyat yoldaşı” mənasında, Qazax türkcəsində “qəhrəman, erkək, ər adam” mənasında işlənir. [62]

Türkiyə türkcəsində isə ədəbi dildə “er” sözünün “igid, qəhrəman” mənalarından başqa “rütbəsiz əsgər” mənası da vardır.

“Ər” sözü ilə yanaşı divanda “ərən” sözü də işlənmişdir:

Ey Gülşəni eşqə irən hər kimsə ki, oldu *ərən*
Bişəkk yəqindir bu inan həqin varlığı andadur (70)
Surət degül ərən yüzi, mənidən aç ana gözi,
Yüzün görüp gəsgil sözün, gəl xidmət et *ərənlərə* (318)

Kişi- adam

Vəhdət diləsən kəsəti tərək edübən bil
Kol aləmə girən *kişidəki* dilək olmaz (123)
Bu yolda münkir olmayan *kişiyi*,
Söğüp çıx deyübənü sürmək olmaz (124)
Dil rədd edən imani qəbul etmişsə həq,
İslam ilə girməz oluban ol *kişi* yerinə (337)

Gülşəninin dilində “kişi” sözü “adam, insan” mənasında işlənmişdir. “Kişi” sözü ədəbi dil materiallarında da çox geniş yayılmışdır:

Çox öyünən kişilərdə bir *kişilik* görmədim! [19, s.295]
Adıdır dünyada qalan *kişinin*,
Əgər erkək ola və gər dişinin [8, s.25]
Yığıb yedirməyən *kişi* sinində mar olur malı,
Sağı sözdür ki, assi varsa boynunda vəbal eylər. [30, s.217]

Yazılı mənbələrin dilindən də aydın olduğu kimi “kişi” sözü “adam” mənasında ümumi cins bildirmişdir, dilimizdə isə bu sözün semantikasi daralaraq yalnız bir cinsi ifadə etmişdir.

Dialekt və şivələrimizə gəldikdə isə Kəlbəcər şivəsində “kişi” sözü “kişə” fonetik formasında “qız uşağı” anlamında işlənir: *Kişeni* ağıltmə

“Kişi” sözü ilkin mənasında hazırda Türkiyə türkcəsində, Uyğur türkcəsində, Qazax türkcəsində və Qaqauz türkcəsində təsadüf edilir.

Qonmaq- məskən salmaq, yerləşmək

Cəhan mülkündə eşq ilə *qonub* köçməgi tərək eylə,
Bu mülkün qədrini dildən qonuban keçməyən bilməz (137)
Çü eşqün sərxoşi ayılmaz imiş,
Nə bilsün aləmi köçüb *qonarsə* (333)
Mürtəd bilür gözərdi dili küfr ilə mütləq
İman yüzün görmiyəsər *qonə* həbinə (337)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da və XVI əsrə qədərki abidələrin dilində “kişi” sözü işlənmişdir:

Bu yanadan dəxi bazirganlar gələbənə Qara Dərvənd ağzına *qonmuşlardı*. [19, s.53]

Gülü gülzari-pürçindir, *qonubdur* zülfi-pürçinə,
Nə güldür bilməzəm, yarəb, ki pürçin *qondu* pürçinə [30, s.60]
Qamusi atdan aşağı endilər,
Bunlara qarşı bərabər *qondılar*. [23, s.116]

Dilimizdə “qonmaq” sözü hazırda, əsasən, quşun uçub harasa qonması ilə bağlı işlənir və məcazlar bu mənadan yaranır. Dilimizdə hazırda işlənən “qonaq” sözü “qonmaq” kökü ilə bağlıdır.

“Qonmaq” sözü müxtəlif fonetik variantlarda türk dillərində də işlənir.

Qaqauz türkcəsində “konmaa” “qonmaq” “yatmaq” mənasını verir. Türkiyə türkcəsində olduğu kimi burada da “konuk” “qonaq” mənasında işlənir. Bu sözlə əlaqədar hər iki dildə “konuklamaa//konuklama” “qonağı qəbul etmək, onu saxlamaq” mənasındadır.

Aş-yemək

Dilbərimlə heyət diləyüb gəmlisə könül,
Kim gəncü işvədən səbə duz *aşum* üstünə (334)

Türkdilli abidələrdə “aş” sözü “yemək, qida” mənasında işlənmişdir. “Aş” sözünün “yemək, qida” mənaları ilə yanaşı “qonaqlıq, yemək-içmək, ziyafət” mənaları olduğu Qədim türk lüğətində qeydə alınmışdır.[14, s.11] Kaşğarlının divanında “aş” sözü “yemək”, “aşat” “yemək yedirtmək”, “aşlık” sözü “aş evi, mətbəx” mənalarında işlənib. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “aş” sözü “yemək və ehsan” mənalarında işlənmişdir:

Ayğır atım boğazlayub *aşum* versün!(89)

Bu sözə türk dillərində də rast gəlinir. Qaqauz türkcəsində və Uyğur türkcəsində “aş” sözü “plov, yemək” mənasında işlənir, həmçinin Uyğur türkcəsində bu sözdən düzəldilmiş “aşxana” sözü də vardır.

Türkmən türkcəsində isə “yemək” mənasında, yəni ümumi mənada işlənmişdir.

Tatar türkcəsində “aş” sözü “aş, yemək” mənasında işlənir. Bu dilə “aşa”, “aşamlık” sözləri də “yemək” mənasını ifadə edir. Kaşğarlının dilində “yemək” “yedirtmək” mənasını verən “aşat” sözüne Tatar ədəbi dilində də rast gəlinir.

2.2.Qrammatik arxaizmlər

Qrammatik arxaizmlər morfoloji arxaizmlər olaraq da adlandırıla bilər. Arxaizmin bu növü daha çox şəkilçilərin arxaikləşərək sıradan çıxması, digər şəkilçilərlə əvəzlənməsi və ya şəkilçilərin fonetik cəhətdən dəyişməsi ilə fərqləndirilir.

Gülşəninin divanında arxaik qrammatik şəkilçilər leksik şəkilçilərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Divanda işlənən arxaik şəkilçilər daha çox feilin şəkillərinin, zamanlarının, təsriflənməyən formalarının-məsdər, feili sifət, feili bağlamanın şəkilçiləridir.

2.2.1 Feilin əmr forması

Feilin əmr şəkli ifadəsində əmr sözü əslində şərti mənə daşıyır. Bu şəkil əmr, rica, xahiş, çağırış və s. məzmunları ifadə edir. Əmr forması hərəkətin nisbətən gələcək zamanda icra olunacağını bildirir. Tarixən də əmr formasının müasir dilimizdəki kimi morfoloji göstəricisi olmamışdır. Lakin əmr şəklinin şəxslərə görə

dəyişməsi müasir vəziyyətdəkindən fərqli olmuşdur. Bu forma feilin kökünə və ya əsasına bu gün bizim üçün arxaikləşən bir sıra şəkilçiləri artırmaqla əmələ gəlmişdir: *-ayım//əyim*, *-alın//əlin*, *-alum//əlüm*, *-aguz//əgüz*, *-gil//ğıl* və s. Bu şəkilçilər artıq ədəbi dilimizdə işlənməsə də, bəzi dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır.

I şəxsin təkində *-ayım//əyim* şəkilçisi. Divanda *-ayım//əyim* şəkilçisi feillərə artırılaraq əmr formasını yaratmışdır. H.Mirzəzadə qeyd edirdi ki, burada *-a* istək, arzu ifadə edir, *-y* bitişdirici vasitədir, *-ım//im* isə I şəxs şəkilçisini ifadə edir. Müasir ədəbi dildə buna nisbətən daha sadə forma işlənir: *gələyim-gələm-gəlim* və s. [28,0 s.140]

Müəllifin fikrinə əsasən, qeyd edə bilərik ki, divanda digər feil formalarında olduğu kimi, əmr formasında da differensiallaşma olmamış, ona görə də, bu şəkilçi həm də arzu, istək məzmununu da ifadə etmişdir.

Salayım, dedim, canımdan geyrət edüp segümi,
Bən nihan etsəm, könüldən suz ilə giryan düşər (90)
Necə görüb *deyayım* qulü səfih ol əhməqə
Kim, ola eşqünə münkir, əql ilə sərsəm gəliz (158)
Könül dərdinə dərman *edəyim*, çün
Təzələr zəxmini hər neyləsəm am (238)

Bu şəkilçi XVIII əsrə qədər yazılı abidələrimizin dilində işlək vəziyyətdə olmuşdur:

Qalqubanı yerimdən mən *durayım*.
Qonur atın belinə mən binəyim,
Gələn kafir mənimdir, mən *varayım*. [19, s.82]
Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban,
Qurbanına qurban *olayım*, canım əfəndi. [30, s.86]

Bir çox tədqiqatçı I şəxs əmr şəkilçisinin ilkin variantı kimi *-ayın//əyin* formasını qəbul etmişdir. A.Von Qabain, T.Tekin, A.Caferoğlu, M.Ergin kimi tədqiqatçılar I şəxsin təki kimi bu şəkilçini qeyd etmişlər. M.Ergin əski Anadolu türkcəsi dövründə *-ayın//əyin* şəkilçisinin *-ayım//əyim* forması ilə paralel şəkildə işləndiyini göstərir. [48, s.350]

Bəzi türk dillərində I şəxsin təkini ifadə etmək üçün müasir dövrdə bu şəkilçidən istifadə olunur. Türkiyə türkcəsində bu şəkilçi I şəxsin təkində -ayım//eyim şəklində işlənir. Qumuq türkcəsində də -ayım//eyim şəkilçisi I şəxsin təkini ifadə edir: *geteyim, göreyim* və s.

I şəxsin təkində -ayım//əyin şəkilçisi. Bu şəkilçi feilə artırılaraq I şəxsin təkini, bəzən isə cəmini yaradan şəkilçi olmuşdur. Şəkilçinin I şəxsin təki və ya cəmini ifadə etməsi barədə dilçilər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Divanın dilində isə bu şəkilçi I şəxsin təkini ifadə etmişdir:

Dərdi-eşq için dəva istəyən gəlsün *verəyin*,

Çün məhəbbətdən dəvasız dərdə dərman olmuşam (261)

Hər zənn ilə *yaqayın* suzi təsdiq edən imanə

Düşər təsvirindən zənn ilə ol gümanə (347)

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu şəkilçi paralel şəkildə həm I şəxsin təkini, həm də cəmini ifadə etmişdir.

Xan babamın yanına mən *varayın* (86)

Bəglər, Tanrı bizə bir kür oğul vermiş.

Varayın, anı anası yanından *alayın* (84)

Yazılı mənbələrimizin dilində bu şəkilçi ahəng qanununa uyğun şəkildə işlənsə də, dialekt və şivələrimizdə yalnız -əyin formasına rast gəlinir. Bu şəkilçinin Bakı və digər dialektlərdə iki cür forması vardır: -ax//əx (Qazax, Qarabağ, Gəncə), -ek (Bakı), -ağın//əyin (Qazax, Qarabağ, Gəncə), -ögün// -ögüz (Şamaxı, Bakı). Faktiki dil materialları da bunu sübut edir: *Gedəyin* çayda *çiməyin* (Bərdə, Ağdam)

R.Rüstəmovaya görə, bəzi dialekt və şivələrimizdəki -ağın//ağun, -eyün//əgün// egün tarixən əmr şəklinin I şəxs təkini ifadə edən -ayım//əyin şəkilçisinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. [32, s.260] Müəllifin fikrinə əsasən, y>ğ, y>g fonetik dəyişikliklərini nəzərə aldıqda -ağın// ağun və -ayın, -eyün// əgün// egün və -əyin arasında uyğunluq görmək olar.

Müasir Türkmən dilində -ayın, -eyin şəkilçisi I şəxsin təkini ifadə edən şəkilçi kimi işlənir. Məsələn, *turayın-qalxım, okaayın-oxuyum* və s. [50, s.274]

I şəxsin cəmində *-alum//əliüm* şəkilçisi. XX əsrin əvvəllərinə kimi yazılı mənbələrimizin dilində işlənən bu şəkilçi feilin sonuna artırılaraq işin və ya hərəkətin birdən çox şəxsə aidliyini ifadə etmişdir:

Dur önə düş *gedəliüm*, beyü şira *edəliüm*,
Yoq verübən varluğun almamısan, ey könül (203)
Aydın elini *soralum*, dustun didarın *göralüm*,
Göz nurin rövşən *qılalım*, gəl, dusta *gedəliüm*, könül (204)
Ay ilə Günəş sifət görməgə dust yüzini,
Cizginəliüm eşq ilə sağ-soluna, ey könül (205)
Gəl bağə girüb, seyr *edəliüm* bir sənü bir mən,
Gül kimi ələ cam *alalum* bir sənü bir mən (267)

Tarixən bu şəkilçiyə digər yazılı abidələrimizdə də rast gəlirik:

Gəl bəri , mərə kafir, *dögüşəlim!* -dedi. [19, s.159]
Gəl, Xətayi, iqrarımız *güdəlim*,
Biz bizi görəlim, qeyri *nedəlim?* [16, s.340]
İkimiz bir yerdə həmdəm *olalım* [39, s.105]

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *-alım//əlim* şəkilçisinə rast gəlinmir. Ancaq bu şəkilçi Türkiyə türkcəsində bu gün işlənəkdədir.

I şəxsin cəmində *-aguz//əgüz* şəkilçisi. Bu şəkilçi yazılı abidələrimizin dilində az yayılan şəkilçilər sırasındadır. Məzmun etibarı ilə yazılı mənbələrin dilində işlənən *-avuz//əvüz* şəkilçisiylə eyniyyət təşkil edir:

Eşq ilə uyar dili *sanmaguz*, könlümi gözüm yumub
Qəflət ilə yatuban uyxularam (21)
Dəluligüm eşidün, əql ilə fikrüm qılun,
Dərdümə dərman bulun, *deməgüz* uslanadur (66)
Qət edüp yolun fərsəxü milin
Sorməgüz eşqün kol məsah olmaz (135)
Könlümün beytül-ətiqə döndüğü ol yapudur,
Əql ilə yapılan əvi *qılmaguz* ana qiyas (148)
Eşq ilə bilişəli yad olmuşam özümə,

Əql ilə dəq *dutmagüz* anlamadan sözümə (319)

İt kibi murdari yeyən tahir olmaz suyilə,

Tövbəsüz ol cifə təndən *sanmagüz* arin (320)

“Kitabi- Dədə Qorqud”da -əgüz şəkilçisinə bir yerdə rast gəlinir:

Qırq günə dəkin sıravardı *geyəgüz* [19, s.61]

Maraqlısı budur ki, sözügedən şəkilçilər -avuz//-əvüz şəkilçilərindən fərqli olaraq bu gün bəzi dialekt və şivələrimizdə işlənməkdədir. Divanın dilində -avuz, -əvüz şəkilçisinə isə rast gəlinmir. R.Rüstəmov hesab edir ki, Muğan şivələrindəki -ağuz, -əğüz, -egüz şəkilçiləri ədəbi dilimizdə birinci şəxsin cəmini bildirən -avuz, -əvüz formasının fonetik variantlarıdır. Ümumiyyətlə, həm səs tərkibi, həm də mənə baxımdan bu şəkilçilər arasında yaxınlıq belə bir ehtimalı mümkün edə bilər.

II şəxsin təkində -ğıl//gil şəkilçisi. Türkdilli yazılı mənbələrdə -ğıl//-gil şəkilçisi feilə artırılaraq ikinci şəxsin təkini ifadə etmişdir. Damaq ahənginə uyğun olaraq şəkilçi -ğıl və -gil fonetik variantlarında işlənmişdir. XVIII əsrə qədər yazılı abidələrin dilində işlənən -ğıl//gil şəkilçisi Gülşəninin dilində çox rast gəlinir:

Gər dilün qurbağə kimi qal ilə zikr etmədin,

Dönübən balığa *etgil* səmt ilə xəlqə nida (33)

Eşq ilə meracını qılmayana, ey səni

Derəm *eşitgil* bunu lahiqə sabiqmidür (66)

Tərk edübən canuni təndə rəvan anı qıl

Şirrinübən *sanmağıl* istənilən candadur (68)

Dön, yenə *duruşmagil*, yanar oda *düşməgil*,

Anə olan mübtəla başınədür surü şər (95)

Çox yeyübəni *yatmağıl*, öküz degilsən,

Çün adəm olan nəfsi-bəqərdən inək olmaz (122)

Orxon-Yenisey abidələrinin dili və onun davamı olan Uyğur türkcəsində işlənən -ğıl//-gil şəkilçiləri burada həm tək, həm də cəmi bildirmişdir: *Sabımın etgüti esidgil* cümləsindəki -gil cəm şəkilçisi kimi işlənmiş, yəni cəmiyyətə müraciət kimi başa düşülə bilər. Yazı bütünlüklə xitab xarakteri daşdığından bu şəkilçi bütöv bir

topluma müraciət üçün işlədilir. Bu dövr türkcəsində də -ğıl//-gil şəkilçisi daha çox yüksək təbəqənin dilində, yəni saray dilində istifadə edilmişdir.

Digər yazı nümunələrimizdə də -ğıl//-gil şəkilçisi geniş istifadə olunmuşdur:

Ağız-dildən Bayındıra salam *vergil!*

Bəglər bəgi olan Qazanın əlin *öpgil!* [19, s.139]

Tən tənövü can cana, dil dilə *dəprətməgil* [5, s.38]

Min xəyalın *tutmagil*, səriştəyi-suzən kimi. [13, s.309]

Şəkilçinin mənə məsələsi baxımından dilçilik ədəbiyyatında bir çox fikir ayrılıqları mövcuddur. Melioranskiyə görə, -ğıl, -gil şəkilçisi ifadə edilən fikri qüvvətləndirir. N.K.Dmitriev isə qeyd edirdi ki, başqırdcada bu şəkilçi gücləndirmə, qüvvətləndirmə mənasında, qumuqcada isə nifrət, iyrenmə mənasında işlənir. Gətirdiyimiz nümunələrə və Gülşəni divanındakı misralara əsaslanaraq deyə bilərik ki, burada -ğıl, -gil şəkilçisi II şəxs əmr məzmununu qüvvətləndirmək, gücləndirmək mənasında işlədilmişdir.

Klassik ədəbiyyatda II şəxsin əmr forması olaraq işlənən şəkilçi bir çox türk dillərində dəyişikliyə uğramışdır.

Türkmən türkcəsində -ğın, -ğin, -ğun, -ğün fonetik formasında işlənən şəkilçi II şəxs təkini ifadə etmişdir: *gelgin, turğun, görgün* və s.

Özbək türkcəsində II şəxsi ifadə etmək üçün şəkilçisiz formadan, həmçinin -gin şəkilçisindən istifadə edilir. Nadir hallarda bu dildə -gil şəkilçisinə də təsadüf edilir: *Sen mening canimni algin; Qoy, meni qozgatmagil.*

Başqırd türkcəsində isə II şəxsin təkini ifadə etmək üçün -gız,-giz,-guz,-güz şəkilçilərindən istifadə edilir: *kiligiz, başlagız* və s.

Müasir dialekt və şivələrimizdə bu şəkilçiyə -ginən, -qınan, hətta -dınan, -dünən fonetik variantlarına təsadüf edilir. Quba dialektində yalnız -ginən variantına rast gəlinir: *yazginən, vurginən, başdaginən* və s. Şamaxı dialekti, Bakının bir çox kənd şivələrində, Muğan şivəsində bu şəkilçilər daha çox önsürə saitli feil köklərinə qoşulur. Meğri rayonu Aldərə kənd şivəsində bu şəxs -dınan, -dünən şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur: *verdinən, görmədinən, aldınan* və s. [2, s.191]

Türk dillərinin mühafizəkarlığı sayəsində -ğıl, -gil şəkilçisi demək olar ki, bütün türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarla özünü qoruyub saxlamışdır. A.Cəfəroğlu -qınan, -ginən şəkilçilərini daha çox Azərbaycan türkcəsinə aid edirdi. [47]

Bu şəkilçi XX əsrin əvvəllərinə qədər ədəbi dilimizdə işlək olsa da, sonradan arxaıkləşmişdir.

Gülşəninin divanında əmr yaradan a+gör forması II şəxsin təkini əmələ gətirmişdir:

Diri ikən ölə gör, axirətin *bilə gör*

İstədigün *bula gör* saxlamıyup xəlqə çax (54)

Sorə gör müşkilini həll edənə talibin

Qıla asan sana, ta müşkili düşvar nədür (100)

Ölə gör eşq ilə ölməzdən öndin,

Demə, ölmədən öndin ölmək olmaz (132)

Göz yumub iki cahandan birlik ilə *keçə gör*,

Gər dilərsən, Gülşəni sən olasan binayi-eşq (163)

Elmə duruş, *bilə gör* bilmədüğün *sorə gör*,

Eşq ilə nöqsanuni əqlə güman etməgil (187)

2.2.2. Feilin xəbər forması

Gülşəninin divanında işlənən feillər özünü keçmiş, indiki, gələcək zamanlarda göstərir. Feilin keçmiş zamanında müasir dilimizdən fərqli cəhətlər divanın dilində qeydə alınmamışdır. Digər zamanlarda isə müəyyən şəkilçilər dilimiz üçün arxaıkləşmişdir.

İndiki zaman. Türk dillərində müəyyən bir dövrə qədər indiki zamanı ifadə edən ayrıca şəkilçilərə rast gəlinməmişdir. Əski türk dövründən başlayaraq izlədiyimiz mətnlərdə indiki zaman -r, -ar, -ır şəkilçiləri ilə daha çox ifadə edilmişdir. Məsələn, “Qutadqu Bilik”də indiki zamanı ifadə etmək üçün qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərindən istifadə edilmişdir. “Divani-lüğətit-türk”də də vəziyyət eyni olmuşdur. Burada da indiki zamana ayrıca yer verilməmişdir, qeyri-qəti gələcək zaman indiki zamanı da ifadə etmişdir.

-a (-ə) dur şəkilçisi

Eşidürəm dəmbədəm eşqə *səladur* səda,
Dolanü bu səmi-can zövq ilə andan nəda (34)
Saladur həqr üçün nəsrə bu dəmdə,
Oxundu çün qiyamətçün iqamət (42)
Dəlülügüm eşidün, əql ilə fikrüm qılun,
Dərdümə dərman bulun, deməgüz *uslanadur* (66)

Azərbaycan ədəbi dil tarixində indiki zamanın bu forması işlək olmuşdur:

Mehri-rüxün tabına düşdü könül *yanədir*,
Şəm'ə düşən narına yansa gərək, ya nədir? [30, s.222]
Cular *axadır* kənari-bağdan,
Su içməgə ahu gəldi dağdan. [15, s.246]

-adur, -ədür şəkilçisi şimal qrupu dialekt və şivələrımızdə yayılmışdır.

Türk dilləri tarixində indiki zamanın ifadəçilərindən olan -a (-ə) dur şəkilçisi divanın dilində də işlənmişdir. Bir feilin köməkçi feilə çevrilməsi Türk dillərində tipik bir hadisədir. Həmçinin tarixən bu köməkçi feillərin şəkilçiləşməsinə rast gəlinmişdir. Getdikcə qısalaşan -adurur morfemi müasir dilimizdə -dur şəklinə düşmüşdür. Bu şəkilçinin inkişaf yolu belədir: *a turur, adurur, adur, adu, adı, ad (at)*

Türkmən türkcəsində feilin indiki zamanının bir tipi də “durmaq, oturmaq, yatmaq, yörmək” köməkçi feilləri vasitəsilə qurulur: *şurup duurun (sürünməkdəyəm)*

Qumuq türkcəsində isə indiki zamanın ikinci tipi samitlə bitən əsas feilə -a,-e, saitlə bitən əsas feilə isə -y samitinin artırılması və ondan sonra -tur köməkçi feilinin gəlməsi ilə düzəlir: *ala turaman, işley turasan, göre turabız* və s.

Bu şəkilçinin digər bir variantı -adu, -ədü şəkilçisidir.

Saladın Rövsənindən əhli-eşqə
Dəgibdir Gülşəniyə çün imamət (47)
Nə var zülfün kimi *qıyadun*, ey can,
Sərasər damü bəndü tarə bənzər (72)
Sanü sənindən *sanadın* anı,

Birdir iki sana qissə kütah (350)

İndiki zamanın bu şəkilçisinə Azərbaycan dilinin Bakı, Quba və Dərbənd dialektlərində rast gəlinir: *Mövlüd kişi şə:rə gidmağa hazırıraşadi* (Quba) *Bacadan tütünnəri gur çıxaradu* (Bakı) Ağdaş şivələrində -adu əvəzinə indiki zaman -atdu//atdı şəklində işlənir: Mən *aladı* [41, s.67]

Müasir türk dillərində bu şəkilçi özünü müxtəlif şəxslərdə göstərir.

Qazax türkcəsində şəkilçi III şəxsdə -adı, -edi şəklində (*kütedi*) işlədilir.

Özbək türkcəsində -ti şəkilçisi “turur” köməkçi feilinin qalığı hesab edilir: *kütyaptimi*

Həmçinin Noqay türkcəsində “turur” köməkçi feilinin qalığı hesab edilən -dı, -di şəkilçisi III şəxsin cəmini ifadə edir: *baradılar, süyediler, karaydılar* və s.

-yor şəkilçisi. Divanının dilində indiki zaman şəkilçisi olan -yor şəkilçisinə rast gəlinir:

Həsret əlindən müdam *axıdıyor* gözlərün

Yaş yerinə bax, əcəb, qani rəvan dəmdədür (102)

-yor şəkilçisinin ilk nümunələri XIV yüzilliklərdə rast gəlinə də, geniş şəkildə işlədilməsi sonrakı dövrlərə aiddir. Bu divanda da -yor şəkilçisi işlək vəziyyətdə deyil. Ümumiyyətlə, həmin dövrə aid nümunələrdə -yor şəkilçisinə az hallarda rast gəlinir. Gülşəninin dilində bu şəkilçi əski Anadolu türkcəsinin təsiri ilə işlənmişdir. Gülşəninin türk divanının hər dörd nüsxəsində də -yor şəkilçili nümunələrə rast gəlinir: *Yandurıyor//yandırıyor, görsediyor, döneyor, gidiyor//gideyor, göreyoram*. [44, s.291]

Timurtaş “Əski Türkiyə Türkcəsi” adlı kitabında -yor şəkilçisinin XIV əsrdə görüldüyünə baxmayaraq XV əslərə aid yazı nümunələrində bu şəkilçiyə rast gəlmədiyini vurğulayır. Başqa bir müəllif isə şəkilçinin bir nümunədə hətta XIII əsrdə görüldüyünü qeyd edir. [53, s. 98]

Dilçilik ədəbiyyatındakı fikirlərə görə, -yor şəkilçisi əslində davamlılıq bildirən yorı (yürümək) feilindən heca düşümü nəticəsində yaranmışdır. Bu şəkilçi qoşulan sözün davam edən zamanı bildirməsi də məhz “yorı” feilinin davamlılıq ifadə etdiyinə görədir.

Azərbaycan ədəbi dilində bu şəkilçi XX əsrlərdə istifadə edilmişdir.

Bən ağlıyordum, o xamuş... bən həyatıma küskün [7, s.105]

Uyuyor naz ilə Göygöl rahat. [29, s.57]

Müasir Türkiyə türkcəsində -yor şəkilçi hazırda indiki zamanı ifadə edən şəkilçi kimi işlənməkdədir.

Gələcək zaman. Müasir dilimizdə gələcək zamanın iki növü vardır. Gülşəninin divanında da gələcək zamanın hər iki növünə rast gəlinir. Qəti-gələcək zamanda yalnızca aşağıdakı arxaik forma görülmüşdür:

Sevübəni sevdürər eşq özünə vəchini

Kim *bilisər* sevgüdən etdüğü cövlan nədir (110)

Çıxan şeytan kimi mərdud *olisər*,

Yaxın-irax çü olmaz dövrü eşqün (174)

Şəh demədən bədənün kim *dutisər* əmrini,

Kimsə müti olmadı bəndəyə sultansuzin (302)

Cidd edübən cəhd ilə *yemiyisər* kimsənə

Elm ilə qazandığı malini dərvişlərin (183)

Eşidürəm ol pəriyi verməyən can görəmöz,

Can verən dəm *görisər* yüzün sevsəm, nolə (344)

-isər, -isar şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı türkoloji dilçilikdə çox fikirlər mövcuddur. H.Mirzəzadəyə görə, bu şəkilçi iki hissədən yaranmışdır. Birinci tərəf şərt məzmunu bildirən (i)-sa//-sə şəkilçisidir, bu şəkilçinin qədim variantı isə -isərdir. Müəllifə görə, dilucu titrək səs olan -r səsi türk dillərində sabit olmadığı üçün sözün sonunda düşmüş və -sa//sə şəklini almışdır. İkinci tərəfi isə müzare zaman şəkilçisi olan -ar//-ər şəkilçisidir. [60, s.155]

Talat Tekin “-isar ekinin türeyişi” adlı məqaləsində göstərir ki, bu şəkilçi əski türkcədə -ığsa olan feilə -r geniş zaman şəkilçisinin artırılması ilə -ığsar şəklinə düşmüş və qəlibləşmişdir. Melioranski də bu fikirdə idi. T.Tekini bu nəticəyə gətirən səbəblər bunlar idi:

1) Kaşğarlı Mahmud -ığsa//igse şəkilçisi ilə qurulmuş feillərdən bəhs edirdi. Feil köklərinə artırıldıqda ol yay at-sa-dı – o yay atmaq istədi bu şəkildə olur. Qeyd edirdi

ki, -sa şəkilçisi -r, -l samitləriylə bitən feillərə birbaşa artırıla bilməz, bu şəkilçi -iğ//ig şəkilçisiylə düzəlmiş isimlərə artırıla bilər: *men seni körüg-se-dim-mən səni görmək istədim, ol andın alıg-sa-dı –ondan pul almaq istədi*. Demək ki, əski türkcədə “istəmək” mənasını yaratmağa kömək edən -iğsa, -igse şəkilçisi var idi.

2) Müəllif -iğsar > -ısar inkişafını da təbii görürdü. İki və daha artıq hecalı sözlərin sonunda -g//ğ samitlərinin düşməsi XIII yüzillikdə Anadolu mətnlərində görülür. Məsələn, *katıg>katı, tirig>dir*.

Gülşənin divanında feilin qeyri-qəti gələcək forması da işlənmişdir. Bu zamanın inkar formasını müasir dildən fərqli şəkildə aşağıdakı kimi işlədilmişdir:

Bilürəm buni, bana bəndən yaqınsan bicəhət,
Anun *deməzəm* yerün sorubən əl-qiyas (51)
Yerüyəməzəm, bidilün, ey dilbəri-məhrü
Kuyində görür bibakimi hər kim güzər eylər (61)
Dəvasuz dərd imiş eşqünü bildüm,
Dəva *istəməzəm*, dərman gərəkməz (117)
Gükərüb sevdüginə düşdügi dəm
Qararub gözüm, özüm *görəməzəm* (211)
Bilməzəm necə uyardım ğəflət içrə, oniçün
Ölü nisbət uyur ikən bixəbər xamləri (365)

Müasir dildə qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı düzəldilərkən I şəxsdə olan -r ünsürü II və III şəxslərdə -z ünsürü ilə əvəzlənir. XVIII əsrə qədər olan yazılı abidələrin dilində Gülşənində də olduğu kimi I şəxsdə də -z ünsürü özünü göstərmişdir. R>z əvəzlənməsi də bildiyimiz kimi, türk dilləri üçün xarakterik fonetik hadisədir. Bu şəkilçi “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər yazılı abidələrimizdə də işlək olmuşdur.

Mən Qazandan *dönməzəm*, bəllü bilgil!- dedi. [19, s.166]

Hiç *bilməzəm* bu dünyada əyyami-ruzigar,

Ruy ilə zülfiniz mana sübh ilə şamdir. [16, s.86]

Divanda həmçinin qeyri-qəti gələcək zamanının inkarını ifadə etmək üçün işlədilən -manam, -manuz şəkilçilərinə də rast gəlinir. Bu şəkilçi birinci şəxsin inkarı

üçün xarakterik olsa da, Gülşəninin divanında II şəxsdə də işlənmişdir.

Kimiyayımış vücudum sən kimi sərff *etmənam*,

Biləli çəranum andan ağlayuban gülmədim (232)

Sanmanuz cənnət binasının camidü bixəs ola

Hurü qılman kimi gördüm dar ilə divar məst (46)

-manam, -manuz şəkilçiləri tərkibində -man, -mən şəkilçisini saxlamışdır. Bu şəkilçi də XVIII əsrə qədərki yazılı mənbələrdə işlək şəkilçi olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə -man,-mən şəkilçisi barədə göstərir ki, “bilməm” feilindəki -mən şəkilçisi və -n şəxs sonluğu feilə inkar şəkilçisinin müzəre zaman şəkilçisindən sonra birləşməsi nəticəsində yanaşı düşən “məz-mən” ünsüründəki təkrar olunan “mə” hecalarından birinin ixtisar edilməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir: bil-məz-mən. Təkrar olunan -mə hecalarından biri burada ixtisar edilmişdir. “Bilməzmən” sözünün tərkibində iki -mə hecasının təkrar olunması ağırlıq törətmişdir. H.Mirzəzadə də -man, -mən şəkilçisindəki -ma, -mə hissəsini inkarlıq, -n ünsürünü isə şəxs sonluğunun ixtisar edilmiş forması hesab edir. -Manam, -mənam şəkilçisini bu şəkilçinin ikinci bir variantı hesab edir.

Müəlliflərin fikrinə əsasən, bu şəkilçiləri et-məz-mən, san-man-siz şəkildə tərkib hissələrinə ayıra bilərik.

2.2.3.Feilin təsriflənməyən formaları

Feilin təsriflənməyən formalarının arxaik şəkilləri demək olar ki, dilimizin bütün dövrlərində öz əksini tapmışdır. Gülşəninin divanında da hər üç təsriflənməyən feil formaları - məsdər, feili sifət, feili bağlama arxaik şəkildə öz əksini tapır.

Feili bağlama. Divanda bir çox arxaik feili bağlama şəkilçiləri işlənmişdir. Burada işlənən feili bağlama şəkilçilərindən biri də *-iban, -ibən, -ubən, -übən, -ibənü, -übənü, -übnənü, -ubanu* şəkildə işlənən arxaik formalardır. Bu şəkilçi hal, vəziyyət, səbəb, tərz və s. mənaları ifadə edir.

Sevübən sevdürdi özün özünə biçün sifət

Yoğ ikən sevmə-sevilmə aləmində mavü ma (29)

Tiləyibən sevgilü, qılma həbis özünü,

Ta ki görənlər səni həbs ilə deyə ləc. (52)

Sevdi səni can kimi yüzün görən
Qılıbənü vəchünə canın fəda (32)
Ağlamaqdan gülməz imiş şad olub bir dəm qərib
Zikri-fikri olubanu dərd ilə nedəm , qərib (40)
Susayubən ləbləründən tutuşub yanar könül,
Varlığın ondan diləyəydi qoyub qərnə qəc (52)
Sevübənü səvdürən öz vəchini
Şahidü məşhur edüp özn şühud (54)
Yeyübnənü yatmağıl sığır kimi dəmbədəm,
Səndən əgər yoğisə çoği bəqərdən əsər (94)
Baqıban ol dilruba çün ney dilin yad eylədi,
Vəsl ilə hicrandan anı qurtarub şad eylədi (357)

XIX əsrə qədər yazılı mənbələrdə işlək olan bu şəkilçi müasir dildəki –ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisinin ifadə etdiyi mənaya uyğun gəlir. Bir çox yazılı mənbələrdə işlənmişdir:

Ərdəm ilə *ögrənübən* bolma küvəz [45, s.285]
Böyürdübəni atdan yerə saldı [19, s.93]
Düni günə *ulayıban* gedərdi [8, s.28]

XX əsrdə M.Ə.Sabirin dilində də bu şəkilçi işlədilmişdir:

Hac Bədəli *yandırıban* yaxmaram [34, s.241]

Daha çox xalq danışığı dilinə yaxın olan sənətkarların dilində işlətdiyi bu şəkilçiyə dilimizin dialekt və şivələrində də rast gəlmək olur. Bu şəkilçiyə Quba, Zaqatala, Qazax, Quba dialektlərində təsadüf edilir. Quba dialektində -iban şəkilçisiylə yanaşı -ibanı//-ibannarı, -ibəni//-ibənnəri, -ubanı//-ubannarı, -übəni//-übənnəri formaları da işlənmişdir: Qozi *qaruşdurubanu* sincan pişirədülər və s.

Divanda işlənən digər arxaik feili bağlama şəkilçilərindən biri də *-alı//-əli* şəkilçisidir.

Alalı könlümi verməz bir pəripeykər, nedim
Çün könlünisbət dilər kim, canımı daxi ala (38)
Görəli qaşun hilalın bədri-vəchindən derəm,

Bir nəzərdən iki bayram sana etməkdür rəva (36)

İçəli camini eşqün olmuşam, ey yar, məst

Onun için görürəm mən dövr ilə dəyyar məst (44)

Qılalı zülfün pərişan sübhədem badi-səba,

Ol pərişandan bilindi asifatü nasirat (47)

Yandurəli nəfsi-şum nari-həva şamini,

Yandurur canını çoxların ol oda bax (54)

Bitəli gülşəni-hüsnündə bənəfşə kimi xəst,

Xətinə vərđ ilə reyhan dedilər, gerçəkmiş (153)

-alı//əli şəkilçisi zaman məzmunu ifadə etmişdir. M.Ergin bu şəkilçinin əski türkcədə -ğalı//gəli şəklində olduğu göstərmişdir. Feili bağlama şəkilçisi “Divani-lüğətit-türk”də -ğalı, -kalı, - gəli şəklində olmuşdur. Elə misallar vardır ki, onlar -alı, -əli şəkilçiləri ilə yaxınlıq təşkil edir: Yakadakı *yalğalalı* əhgdəki çığınur -yaxadakı yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki boşqab və ya yemək düşər, qarına heç nə getməz. [51, s.286]

XIX əsrə qədərki dövrdə dilimizdə işlək vəziyyətdə olmuşdur. Bu şəkilçi müasir dildəki -andan, -əndən məzmunu ilə ifadə olunur:

Ağam Beyrəgin yaylasıydı

Ağam Beyrək *gedəli* yaylarım yoq [19, s.68]

Tamam bir yil olubdur *evlənəli*,

Güləndamı sevibən ol *alalı* [8, s.95]

Bu Xətayi düşəli söhbəti-vəslindən irəğ,

Bağrı büryan kimivü gözləri giryan kimidir. [16, s.92]

Cəmalın gözümdən nihan *olalı* [39, s.42]

Dilimizin dialekt və şivələrində bir o qədər də yayılmamış bu şəkilçiyə müəyyən dialekt və şivələrimizdə rast gəlinir. Qərb şivələrində (Qaz.,Qar.) -alı// əli, Şimal-Qərb şivələrində isə həmin şəkilçi -anı//əni formasında işlənir. Məsələn, Məytəf *tikiləli* qırx il olar (Qazax) və s.

Hazırda Türkiyə türkcəsində feili bağlama işlənən -alı//əli şəkilçisi həmin mənəni ifadə edir.

Divanın dilində işlənən feili bağlama şəkilçilərindən biri də -madın//-mədin şəkilçisidir. Feili bağlamanın bu şəkilçisi inkarlıq məzmununu özündə əks etdirir.

Kim neydügin eşq ilə təyyub vücut,

Tahir olub *geymədin* kisvəti-hərbi-məmat (51)

Gecə-gündüz həsədtən can çəkinçə

Ədavət *etmədin* dirilə bilməz (141)

Ol cəhandan bu aləmə nişə gəldim, edün bana,

Eşidənlər qala tana təb çəküb *yorulmadın* (277)

Zahid olub matəmi, sor ana nədür qəmi,

Qarə geyüb *ölmədin* nişə dutər yasini (356)

Digər yazılı mənbələrdə də bu şəkilçiyə rast gəlinir.

Savaşmadın, uruşmadın alı verəyim, döngil gerü [19, s.35]

Pəndü nəsihət *dutmadın* neyçün könül verdin ona [16, s.96]

Şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi düşüncələrə görə, şəkilçi maz-dan və ya ma-dan şəklindədir. Digər iddialara görə isə buradakı -ma//-mə inkarlıq şəkilçisi, -t feildən isim düzəldən şəkilçi, -ı//-i köməkçi ünsür, -n isə instrumental şəkilçidir. Ancaq bu iddialar əsassızdır. Feilə birbaşa olaraq hal şəkilçisinin artırılması türk dilləri üçün xarakterik hal deyildir. Ümumiyyətlə, inkarlıq şəkilçisi qəbul etmiş feildən isim düzəldilməsinə də türk dillərində rast gəlinmir.

Z.Korkmaz isə öz məqaləsində şəkilçinin etimologiyasını araşdıraraq fərqli bir fikir ortaya qoyur. Müəllifə görə, bu şəkilçi əslində inkar şəkilçili feil üzərinə gəlmiş -ı//-i və -n şəkilçilərindən ibarətdir. O -matı//-məti və -matın//-mətin şəkilçilərini göstərərək I şəkilçinin -ı//-i, ikincinin isə -n feili bağlama şəkilçisindən yarandığını qeyd edir. Bu şəkilçilər təsdiq feilinə artırılaraq feili bağlamalar düzəldə bildikləri kimi, inkarlıq bildirən feillərdən də feili bağlama yarada bilər. O göstərir ki, -a//-e, -u//-ü, -ı //-i saitləri və “n” samiti ilə yaradılmış nümunələr çoxdur: kıl-u, ti-y-in, yak-ın və s. Buradakı -d ünsürü isə saitle bitən söz və saitle başlanan şəkilçi arasında bitişdiricidir. Bildiyimiz kimi, -ip şəkilçisi bu şəkilçinin təsdiq formasını

ifadə edir. Kaşğarlıdan gətirilən nümunələr bu fikir sübut edə bilər: körmedip, edlemedip və s. [55]

Divanda işlənən digər arxaik feili bağlama şəkilçisi -ıcax//-icək şəkilçisidir. Bu şəkilçi ən işlək zaman məzmunu ifadə edən feili bağlama şəkilçisi olmuşdur:

Şanuna lövlək dedi sevübən,

Yaradıcax vəchün için mavü ma (29)

Rövşənindən *göricək* Gülşəniyi eşq ilə

Dustun odur səvgüli bilməmişən, ey könül (202)

Kəsərət ilə vəhdətüm birlik ilə *göricək*,

Ğeybü şəhadət olur dildən iqanum bənüm (220)

Sana əmr *edicək* pürün, demə nə dönmədin anı

Mürid ikən mərid olub əna doluci saz etmə (325)

-ıcax//-icək şəkilçisinin arxaikləşmə səbəbi daha çox gələcək zaman şəkilçisi -acaq//-əcək şəkilçisinə bənzəməsidir. Müasir dildə bu şəkilçi öz yerini -ınca//-ince şəkilçisinə vermişdir. Bu şəkilçi bir çox yazılı mənbələrin dilində işlək olmuşdur:

Atası *gedicək* artırdı dərdir [8, s.39]

Ləhzə-ləhzə ləbin anıb *edicək* əfqanlar,

Qətrə-qətrə saçılır didələrimdən qanlar. [13, s.119]

Şəkilçinin əski forması -ğac//-gəc şəkilçisi olmuşdur. Yazılı abidələrin dilində hər iki forma işlənsə də, tədqiqatçılar -ğac//-gəc variantının daha qədim olduğu qənaətindədirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində hər iki forma paralel şəkildə işlənmişdir:

Bunu eşidicək qırq yigit ağlaşdılar [19, s.108]

Mən yerimdən durmadın ol *durgəc* gərək [19, s.57]

Azərbaycan dili dialekt və şivələrindən ancaq Ayrım şivəsində -ğac//-gəc şəkilçisinə təsadüf edilir: *gəlyəc*, *çatğac*

Muğan qrupu şivələrində isə -cəkin ya da -cəyin feili bağlama şəkilçisi işlənməkdədir: Öyə *gəlcəkin* sağları apar (Bakı) [31]

Bu şəkilçilər klassiklərin dilində də işlənmişdir:

Görcəyin xəlq oları, söylədi ey bari-xuda [36, s.16]

Divanın dilində -u//ü şəkilçiləri feili bağlama şəkilçiləri kimi işlənərək hal, vəziyyət, tərz məzmununu ifadə etmişdir:

Şeyxi Sənan oldu tərsa tər*ki edü* imanım,
Kür ilə bağladı belə çünki ol zünnar məst qram (46)
Tər*ki* eyləgil nəfsi, yüri, qəbr etmədən sənə evi,
Könüldən *çıxaru* dedi, gəl, iqrar et ərənlərə (341)
Bana heyvət verən budur. dəlülik əql ilə xudur,
Oyanu qalq *deyü* xudur, nədəndir, bilməzəm, bilsəm (253)

Feili bağlamanın bu şəkilçisinin tarixi keçmişə dayanır. Şəkilçi Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də işlənmişdir:

Bilgə Tonykuk otüntük otünçimin *eşidü* berti

“Kitabi-Dədə Qorqud”dan bəri dilimizdə işlənmiş bu şəkilçi XIX əsrə qədər öz aktivliyini qorumuşdur.

Anda dəxi ərəm “bəgəm, *deyü*” ögünmədim [19, s.158]

Güləndam ikram edib *duru* gəldi [8, s.65]

Türkiyə türkcəsində hazırda bu şəkilçi “düşə kalka”, “bağıra çağıra”, “güle oynaya” kimi mürəkkəb sözlərin tərkibində qalmışdır.

Feili sifət. Divanın dilində arxaik feili sifət şəkilçilərindən -digi//dügi şəkilçisinə rast gəlinmişdir. Burada daha çox -dügi fonetik variantı istifadə edilmişdir. Bu şəkilçi keçmiş zaman məzmununa malikdir:

Bilmədiginə vücudin əqli-küll heyran olub,
Nəfsi-küll bilməz nə deyə vəsf edən dəm zatına (30)
Gözlərim qanlı yaşını ağlar ikən göstərüb,
Yüzüm üsnə *dökdügi* dəm dürrünə mərcaan edüb (42)
Elmə görə qıldı məlayik sücud,
Adəmə əmr *etdügi* dəmdə Xuda (35)
Gükərüb *sevdüginə* düşdügi dəm
Qararub gözüm,özüm görəməzəm
Eşq iqliminə girəli, iki cəhan bir görəli
Sultanlığ edib eşq ilə *geydügimi* biləməzəm (250)

Ədəbi dilin demək olar ki, bütün dövrlərində işlənən şəkilçi mürəkkəb şəkilçi kimi izah edilir: -dı, -di,-du, -dü şəkilçisi keçmiş zaman, -q, -k feildən isim düzəldən, -ı, -i, -u, -ü isə mənsubiyyət şəkilçisi kimi qəbul edilmişdir.

Digər yazılı mənbələrimizdə aşağıdakı şəkildə istifadə edilmişdir:

Göz açuban *gördigüm*

Könül verib *sevdigim* [19, s.30]

Gerü *gəldigi* yola azim etdi [8, s.25]

İkrah edən bu meydən içdigi əkşi xəldir. [30, s.220]

Qəmə oxun mənə az at, *sevdigim!* [39, s.64]

Sözügedən şəkilçi dilimiz üçün tamamilə arxaiəkləşməmişdir. Bu şəkilçi müasir dildə müəyyən fonetik dəyişiklərlə -dıq⁴ və mənsubiyyət şəkilçisiylə birlikdə işlənməkdədir.

Məsdər. Divanın dilində məsdərin işlənmə xüsusiyyətləri, əsasən, müasir dilimizdə olduğu kimidir. Məsələn, müasir dilimizdə olduğu kimi divanın dilində də məsdərin hallanması, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi xüsusiyyətləri özünü göstərir. Müasir dilimizdən fərqli cəhəti odur ki, burada şəkilçi sonunda fonetik fərqlər özünü göstərir. Divanın dilində məsdər şəkilçisinin -maq, -max, -məg kimi fonetik variantlarına təsadüf edilir. Saitlə başlanan şəkilçi qəbul edərkən şəkilçinin sonundakı samit -g səsinə çevrilir:

Ağlamaqdan gülməz imiş şad olub bir dəm qərib

Zikri-fikri olubanu dərd ilə nedəm , qərib (41)

Nedim hər kim anı sevər, ana can *verməgi* edər,

Anunçun yetənə sorar, gəlür, derlər, gəlür derlər (103)

Altısı *ölməx*, bu xəlqə *qoymax* qədəm,

Heyrətə irüb bu dəm itrüb özün *istəmək* (173)

Ölü kimi *dirilməgüm*, əqlüm gedib *dəlürməgüm*,

Gah ağlayıb, gah *gülməgüm*, bilsəm nədəndür, bilməzəm (251)

Can ilə nəqdi-rəvan özünüə nəm var verim.

Al ilə *almax* diləsə gözlərün alasinə (348)

Həmçinin məsdər şəkilçisinin inkar forması da divanın dilində işlənmişdir:

Elm ilə qıl əməl, gər cüt *olmaməx* dilərsən

Çün cahil izədür şeytan görəndə fail (201)

Məsdər şəkilçiləri dilimizin demək olar ki, bütün dövrlərinə aid yazılı mənbələrində işlək olmuşdur:

Oğul, ya səni *evərməxmı* gərək?

“Bəli, bəs ağ saqallu əziz baba. *Evərməx* gərək!”- dedi. [19, s.57]

Atandan dəstur aldım şahi-şəngül

Kırırma *getməgə*, ey yüzü gül, gül [8, s.58]

Tapdı bu sihhət ki, sihhətdən yəqindir *ölməgim*,

Çün yəqin oldu dəvasız dərdilən can *verməgim*. [13, s.345]

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində məsdər şəkilçisinin –max//–məx, –mağ//–məg kimi fonetik variantları işlənmişdir.

Türkiyə türkcəsi dialektlərində məsdər şəkilçisi -mak, -mag, -meg, -mah-meh, -beh fonetik variantlarında işlənir: Günün dönemine *uymağ* lazım (Uşak şivəsi), Bayırı dolaşır bi hava *almah* isdemişlerdi (Sivas şivəsi) və s.

Müasir türk dillərində də məsdər şəkilçiləri müxtəlif şəkildə işlənir.

Qırğız türkcəsində bu şəkilçi -mak//–mek, -mok//–mök fonetik variantlarında (*körmök, konmok, cürmök*), Qazax türkcəsində -mak//–mek, -bak//–bek, -pak//–pek fonetik variantlarında (*üyrenbek*), Türkiyə, Tatar, Qumuq türkcəsində -mak//–mek şəklində, Başqırd türkcəsində isə -maq//–māk fonetik variantlarında işlənməkdədir.

Nəticə

Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdənin türk divanındakı arxaizmlərin araşdırılması bizi aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarmışdır:

1. Arxaizmlər dilimizin inkişaf mərhələsində mühüm rol oynamış, qədim mətnlərin ortaya çıxarılmasında mühüm vasitə olmuşlar. Gülşəninin divanı da XV-XVI əsrlərin dilini arxaizmlər baxımından araşdırmağa dəyər əsərlərdən biridir. Gülşəninin türk divanı arxaik nümunələr baxımından olduqca zəngindir. Burada arxaizmlərin bütün növlərinə-fonetik, leksik, semantik, qrammatik arxaizmlərə aid nümunələrə rast gəlinir.

I fəslin birinci hissəsində Gülşəninin divanındakı fonetik arxaizmlərdən bəhs edilmişdir. Divanın dilində $a > \text{ə}$, $m > b$, $d > t$, $t > d$, $y > g$ kimi fonetik əvəzlənmə hadisələri müşahidə olunmuşdur. Müasir dilimizdə “a” ilə tələffüz edilən bəzi sözlər “ə” ilə (qarə, səqəl, qurbağə və s.), “m” ilə tələffüz edilən bəzi sözlər “b” ilə (bin, binmək), d ilə tələffüz edilən bəzi sözlər “t” ilə (ton, tuz, tolu, bulut və s.), “t” ilə tələffüz edilən

bəzi sözlər “d” ilə (daxmaq, dutmaq, dökmək, dükənmək və s.), “y” ilə tələffüz edilən bəzi sözlər “g” ilə (dəgmək, degil, əgri və s.) ilə olmuşdur.

Bu fonetik əvəzlənmə hadisələri müasir dilimiz üçün tamamilə arxaikləşsə də, əksəriyyəti dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır.

2.I fəslin ikinci hissəsində divandakı leksik arxaizmlərdən bəhs edilmişdir. Bütün əsas nitq hissələrinə aid arxaik nümunələrə rast gəlinmişdir. Gülşəninin divanında işlənən leksik arxaizmlər müxtəlif türk dillərində, daha çox isə Türk ədəbi dilində yaşamaqdadır. Məsələn, tanıq, düş, uyxu, dürlü, uslu, suçlu, kəndi, usanmaq, ulaşmaq, imrənmək, şaşmaq, oyalanmaq, dün və s.

Həmçinin qeyd edə bilərik ki, Gülşəninin dili xalq danışığı dilində olmuşdur. Bu gün dialekt və şivələrimizdə işlənən nöşün, nişə və s. kimi sözlərə divanda rast gəlinmişdir.

O cümlədən divanın dilində digər yazılı abidələrimizdə bir o qədər də işlənməyən sözlərə təsadüf edilmişdir: çimçişmək, ürünmək, imrənmək və s.

3.Dissertasiyanın II fəslinin birinci hissəsində divanda işlədilən semantik arxaizmlərdən danışılmışdır. Digər yazılı abidələrimizdə olduğu kimi semantik daralmaçox az sözlərdə özünü göstərir. Gülşəninin divanında da bəzi sözlər müasir dilimiz üçün semantik arxaizmlərə çevrilmişdir.

II fəslin ikinci hissəsi qrammatik arxaizmlərə həsr edilmişdir. Qrammatik arxaizmlər adlandırılan arxaik şəkilçilərin əksəriyyəti feilə aid olan şəkilçilərdir. Bunlar feilin şəkilləri, feilin təsriflənməyən formalarına aiddir.

Divanda feilin əmr şəklinin I şəxsinin təkində -ayım//-əyim, -ayın//-əyin, cəmində -alum//-əlüm, -aguz//-əgüz, II şəxsində -gil//-gil arxaik şəkilçiləri işlənmişdir. Bu şəkilçilərdən bəziləri müxtəlif türk dillərində və ya dialekt və şivələrimizdə işlənir.

Feilin -a (-ə) dur, -adu//-ədü, -yor kimi arxaik indiki zaman şəkilçiləri divanda işlənmişdir. Qeyd edək ki, -yor şəkilçisi Gülşəninin yaşayıb-yaratdığı dövrə aid digər mənbələrdə rast gəlinməmişdir. Bu Gülşəninin yaradıcılığında əski Anadolu türkcəsinin təsiri kimi izah edilə bilər.

Gələcək zamanın qəti gələcək zamanında -ısar//-isər arxaik şəkilçisinə, qeyri-qəti gələcək zamanda isə -manam//-mənəm arxaik şəkilçisinə rast gəlinir. Bu şəkilçilər digər yazılı mənbələrimizdə də işlək olmuşdur.

Divanda feilin təsriflənməyən formalarına aid bir çox arxaik şəkilçilərə təsadüf edilmişdir.

Gülşəninin dilində feili bağlamaya aid -iban, -ibən, -ubən, -übən, -ıbənü, -übənü, -übənü, -ubanu, -alı//-əli, -madın//-mədin, -ıcax//-icək, -u//-ü kimi arxaik şəkilçilər işlənmişdir.

Divanda feili sifət şəkilçilərindən -digi//-dügi şəkilçisi qeydə alınır.

Məsdər şəkilçisi isə müəyyən fonetik dəyişikliklərlə müasir dilimizdə olduğu kimi divanın dilində işlənmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 səh.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
3. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
4. Bərdəi G.İ. Divan. Bakı: Avrasiya Press, 2006, 416 s.
5. Bürhanəddin Q. Divan. Bakı: Öndər, 2005, 728 s.
6. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. Bakı: Elm, 1977, 141 s.
7. Cavid H. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 256 s.
8. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
9. Əliyeva N. Quliyev Ə. Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 296 s.

- 10.Əliyeva S. Məhəmməd Füzulinin Azərbaycan Türk “Divan”ının leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 190 s.
- 11.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.
- 12.Fə dai. Bəxtiyarnamə. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 168 s.
- 13.Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
- 14.Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 350 s.
- 15.Xəlilov Ş. “Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm, 1988, 188 səh.
- 16.Xətai Ş. İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
- 17.Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. I cild. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
- 18.Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb. 2004, 176 s.
- 19.Kitabi Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
- 20.Koroğlu. Bakı: Lider. 2005, 552 s.
- 21.Qədimaliyeva A. Qazi Bürhanəddin “Divan”ının leksikası. Bakı: Nurlan, 2008, 183 s..
- 22.Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı: Elm, 2003, 220 s.
- 23.Məddah Y. Vərqa və Gülşah. Bakı: Elm, 1988, 184 s.
- 24.Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD, 2008, 239 s.
- 25.Məmmədova A. “Dədə Qorqud Kitabı”nın leksikası. Diss. Bakı, 2007, 155 s.
- 26.Məmmədova Q. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 156 s.
- 27.Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
- 28.Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 372 s.
- 29.Müşfiq M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.
- 30.Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
- 31.Rüstəmov R. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1955, 261 s.

- 32.Rüstəmov R. Şirəliyev M. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: AzSSR EA, 1967, 280 s.
- 33.Rüstəmov R. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üarxaikləşmiş fellər. Dilçilik məcmuəsi, XVII cild, 1963, 5-37 s.
- 34.Sabir M.Ə. Hophopnamə. İki cilddə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 480 s.
- 35.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
- 36.Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 384 s.
- 37.Şükürzadə Ş. Nəsimi dilinin lüğət tərkibində arxaik adlar. Filologiya məsələləri, 2014, N 3, 8-19 s.
- 38.Təbrizi Q. Divan. Bakı: Nurlan, 2005, 449 s.
- 39.Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
- 40.Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
- 41.Yunusova Ş. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində arxaizmlər. Diss. Bakı, 2005, 155 s.
- 42.Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 200 s.
- 43.Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı: MBM nəşriyyatı, 2008, 354 s.

Türk dilində

- 44.Akay M. İbrahim Gülşenin divanı. Metin-dil xususiyətləri-sözlük. Diss. Konya, 1996, 315 s.
- 45.Atalay B. Divanü Lugat-it-Türk tercümesi. I cilt, Ankara: Türk Tarih kurumu Basın evi, 1985, 530 s.
- 46.Bayniyazov A. Bayniyazova K. Türkçe-kazakça sözlük. Almata, 2007, 808 s.
- 47.Caferoğlu A. Türkçemizdeki -ğıl ve -gil emir eki. Türk dili araştırmaları yillığı. 1971, 1-10 s.

- 48.Çiçek A. Emir kipi üzerine. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2014, XVI cild, 333-351 s.
- 49.Eker S. Kıpçak grubu türk dillerinin karşılaştırmalı ses bilgisi. Diss. Ankara, 1998, 556 s.
- 50.Ercilasun A.B. Türk lehçeleri grameri. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, 1340 s.
- 51.Ergin M. Türk dil bilgisi. İstanbul Bayrak basım, 2009, 407 s.
- 52.Gaydarci G.A ve b. Ruscadan aktaranlar Kaynak İ. Doğru M. Gagauz türkçesinin sözlüğü. Ankara 1991, 284 s.
- 53.Gülsevin G. Eski Anadolu türkçesinde ekler. Ankara, 1997, 156 s.
- 54.Güneş İ. Ahmed-i Dai divanında eskicil öğeler. Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, 2018, yıl-4, sayı-8, 129-143 s.
- 55.Korkmaz Z. Türk türkçesindeki -madan/-meden/ -madın/-medin zarf-fiil (gerundium)ekinin yapısı üzerine
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/12/841/10644.pdf>
- 56.Necipoviç Necip E. Uygurca-türkçe sözlük. Şangay, 2016
- 57.Öztürk R. Yeni Uygur türkçesinde “kıl” yardımcı fiilinin farklı bir işlevi üzerine. Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2018, N 11, 54-58 s.
- 58.Şirin H. Türkçenin ses bilgisi tarihi üzerine bir deneme. Diss. İzmir, 2003, 534 s.
- 59.Tatarca-türkçe sözlük. Kazan , 1997, 496 s.
- 60.Tekin T. -ısar eki hakkında. Dil ve edebiyat dergisi. 1954, 89-96 s.
- 61.Tekin T. ve b. Türkmence-türkçe sözlük. Ankara, 1995, 351 s.
- 62.Türk Dil Kurumu Sözlükleri (<http://sozluk.gov.tr>)

